TARTALOM

Előszó 119

Tanulmányok

Lovas Borbála
Rejtőzködő prédikációk: Feldolgozatlan unitárius kódexek és kiadásuk 121

Maczák Ibolya
Eligazítások az Oltáriszentségről: Pázmány *Kalauz*a és az új filológiai lehetőségek 141

Domokos Márton
Kompilációs stratégiák Homoródszentmártoni Kovács János egy prédikációjában 177

Deme Kamilla
Adalékok a *Conciones Unitariorum in Transylvania* című kézirathoz 185

Husz Dominika
Kompilációs technikákkal a szentháromság és a retorzió ellen, avagy hogyan kerülhetnénk el a pénzbüntetést, ha unitárius lelkésztanoncok volnánk 1698-ban? 193

Szatmári Áron
Szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyv Bogáti Fazakasnál. 206

Pap Balázs
S. M. 220

Könyvszemle

Sebestyén Ádám
Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és a késő humanista ellenzék: Keserű Bálint tanulmányai,* Peregrinatio Hungarorum 10. (Szeged: 2023), 170 pp. 245

Halottunk
Fazakas Endre 250

Kivonatok 251

Előszó

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport 2022. augusztus 30-án műhelykonferenciát szervezett *16–17. századi források a 21. században: Régi problémák, új válaszok* címmel, ahol kéziratos és nyomtatásban megjelent szövegekre összpontosító előadásokon a régi magyar irodalommal, nyelvtörténettel, kéziratkutatással, régi nyomtatványokkal foglalkozó kutatók mutatták be a középkori és kora újkori források kiadásának, feldolgozásának és kutatásának lehetőségeit, problémáit. Az előadók egyebek mellett foglalkoztak e szövegek átírásával, a modernizálás és betűhűség kérdésével, a késő középkori és kora újkori exemplumok metaadataival, az unitárius prédikációs korpusszal és az ehhez kapcsolódó kiadási problémákkal, szerzőségi kérdésekkel, a gyülekezeti énekek filológiai problémáival, a szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyvek kapcsolatával, a kompiláció és szövegalkotás dilemmáival. Ugyanekkor bemutattak 16–17. századi politikai témájú prédikációkat, katolikus nyomtatványokat és az ezekkel kapcsolatos kiadási, illetve filológiai kérdéseket. Szó volt a korabeli levelek jellegzetességeiről, és arról is, hogyan lehet az ezekben a szövegekben előforduló vallásos tematikát, felekezetközi átvételeket, egyéni leleményt, egyházi tradíciót, nyomdatörténeti részleteket, stiláris vagy nyelvjárási eltéréseket a kiadás, átírás során bemutatni.

A műhelykonferenciát a tavalyi év őszén egy szemináriumsorozat egészítette ki. Szegeden, Pécsen és Budapesten egyetemi hallgatók ismerkedhettek meg közelebbről az unitárius kéziratos hagyománnyal és az unitárius prédikációk kutatásának, átírásának, kiadásának lehetőségeivel. A szemináriumok eredményeképpen ez év márciusában A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékével és a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékével együttműködésben kamarakonferenciát szervezett graduális és doktori képzésre beiratkozott hallgatók részére *Nagyító alatt: Egyházi beszédek 17. századi unitárius kéziratokban* címmel. Jelen tanulmánycsokor e két konferencia előadásainak anyagából tartalmaz hét darabot, jól ismert kutatók és pályakezdő fiatalok munkáit. A tanulmányok különböző aspektusból mutatják be a kora újkori magyar szövegek kutatási és kiadási lehetőségeit. Bár a legtöbb ezek közül az unitárius szöveghagyományt vizsgálja, tudatában vagyunk annak, hogy a korszak egyes felekezeteinek szöveganyaga nem kutatható más felekezetek szerzőinek és műveinek vizsgálata nélkül. Több tanulmányban az unitárius szerzőkön, másolókon (Dávid Ferencen, Enyedi Györgyön, Valentin Radeckén,

Várfalvi Pálfi Zsigmondon, Bogáti Fazakas Miklóson, Csanádi Demeteren, Homoródszentmártoni Kovács Jánoson) kívül felbukkannak lutheránus (Sztárai Mihály), katolikus (Pázmány Péter, Káldi György és Gyöngyösi István) és református (Batizi András, Bátai B. György, Czeglédi János, Dézsi István, Keresztszegi István, Skaricza Máté, Szegedi Gergely, Szegedi Kis István, Szenczi Molnár Albert vagy Váradi István) szerzők – hogy csak néhányat említsünk közülük –, és természetesen a szombatosok (Péchi Simon) képviselői is.

Reméljük, hogy az itt közreadott tanulmányok előremozdítják azt a párbeszédet, amely az irodalomtörténészek között elkezdődött, és az érdeklődő lelkészeket, teológiai hallgatókat a kora újkori kéziratok és régi nyomtatványok kutatásának és kiadásának sokszor sziszifuszi, de semmiképp el nem hanyagolható munkájába való bekapcsolódásra serkentik.

Lovas Borbála

Lovas Borbála[1]

Rejtőzködő prédikációk: Feldolgozatlan unitárius kódexek és kiadásuk[2]

Tanulmányomban alapvetően a 16. és 17. századi unitárius prédikációirodalom forrásaira koncentrálok. Mégis bevezetőként érdemes megemlíteni, hogy miért nem a nyomtatványokkal foglalkozom. Ennek oka az, hogy lényegében egyetlen nyomtatványról beszélhetünk, ez pedig az 1569-ben megjelent, az első püspök, Dávid Ferenc prédikációit összegyűjtő kötet.[3] Ezen kívül egy nyomtatvány van, amit ide szoktak sorolni, ez pedig a későbbi harmadik püspök, Enyedi György halotti orációja, amelyet Hunyadi Demeter felett tartott 1592-ben, és amely még ugyanebben az évben megjelent. Az unitárius egyháztörténet lapjain a következőket találjuk róla: „Még iskolaigazgató korában mondott halotti beszédet Hunyadi Demeter temetésén. Ennek címe: *Oratio funebris ad tumulum clarissimi*

[1] Lovas Borbála (1982) az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa. Elsősorban 16. és 17. századi prédikációirodalommal, szórakoztató és tanító irodalommal, könyvtörténettel és kéziratos kultúrával foglalkozik 2020 óta A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport vezetője. Elérhetősége: lovasborbala@gmail.com.

[2] A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

[3] *Első resze az Szent Irasnac külen külen reszeyböl vöt predicaciocnac az atya Istenröl, ennec kedig az ö Fiarol az Ihesus Christusrol es az mi öröcsegüncnec peczetiröl az Sz. Lelecröl.* Iratattak Dávid Ferencztöl, az megfeszült Ihesus Christunak Szolgaitol. Albæ Iuliæ, Gregorius Vagnerus, 1569. A kötetről a közelmúltban bővebben írtam, ezért részletesebb elemzésébe ezúttal nem bocsátkozom. Ld.: Lovas Borbála, „Egy ismeretlen ismerős: Dávid Ferenc prédikációgyűjteménye", in *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi,* szerk. Lovas Borbála, Szigeti Molnár Dávid (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022), 27–63.

viri domini Demetrii Hunyadini superintendentis ecclesiarum unum Deum Patrem et mediatorem Jesum profitentium ac pastoris Claudiopolitani, qui 6. die Julii anno 1592. expiravit. Habita a Georgio Enyedino. Typis in 4° Heltanis 'Gyászbeszéd a kiváló férfiúnak, Hunyadi Demeternek, az egy Atyaistent és a közbenjáró Jézust vallók püspökének és kolozsvári papnak sírjánál, ki elhunyt 1592. július 6-án. Mondotta Enyedi György. Nyomtatták Kolozsvárt, a Heltai-féle betűkkel, negyedrét ívben.'"[4] Ennyi a teljes leírás, amiből arra is következtethetnénk, hogy már a 18. században sem ismerték Enyedi beszédét. Ám Hunyadi Demeterről szólva, bár nagyon szűkszavúan, beszélnek a szerzők a temetés körüli eseményekről, s a következőket mondják: „Meghalt tehát Demeter július 6-án, eltemették július 8-án, 9-én pedig javait írták össze, mert úgy esett, hogy örökösei nem maradtak. Mindezt megtudjuk a kolozsvári városi jegyzőkönyvek 1592. július 6., 8. és 9. napjairól szóló följegyzéseiből, sok mást pedig Enyedi Györgynek Hunyadi Demeter fölött mondott gyászbeszédéből."[5] Ez azt is sejteti, hogy Enyedi a korabeli hagyományhoz igazodva búcsúztatójában az elhunyt püspök életét is bemutatta, miközben a püspök felmagasztalásával a reprezentatív nyilvánosságot szolgálta. Bár Hunyadi temetésével kapcsolatban további adataink nincsenek, még két búcsúztató beszédet mindenképp megemlítenék itt. Az első esetében világi búcsúztatottról beszélhetünk. János Zsigmond fejedelem temetése kapcsán Móré Tünde elemezte a közelmúltban Johannes Sommer halotti orációját.[6] Ezt a szöveget szintén Heltai adta ki, 1571-ben.[7] A temetésről tudjuk,

4 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. Márkos Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) Balázs Mihály, kiad. (I–III/1:) Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár (B.) Lehel, ill. (II:) Elekes Tibor, 3. köt., Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1. (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház – Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 1: 339. A tételt Kénosi Tőzsér katalógusába is felveszi, szintén további megjegyzés nélkül. Ld.: Kénosi Tőzsér János, *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transilvano-Unitariorum,* kiad. Földesi Ferenc, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32. (Szeged: Scriptum, 1991), 78. Innen veszi át Szabó Károly (RMNY II 228), valamint később az RMNY, gyászbeszédként határozva meg műfaját, és szintén csak címéről ismert nyomtatványként sorolja fel (RMNY 688).

5 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 1: 333.

6 Móré Tünde, „János Zsigmond mint tökéletes uralkodó Johann Sommer halotti orációjában", in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században: A IV. Neolatin Konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Convivia Neolatina Hungarica 4. (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 71–80.

7 RMNY 306.

hogy elhangzott két zsoltár, Dávid Ferenc magyar nyelvű halotti prédikációja, aminek szövegét ma nem ismerjük, valamint Sommernek, az iskola akkori rektorának latin nyelvű halotti beszéde. A második példa 17. századi, Valentin Radecke halotti búcsúztatója Péchi Simon felesége, Kornis Judit temetésén 1621. március 31-én hangzott el. A beszéd nyomtatásban is megjelent egy epicédiummal kiegészítve, a nyomtatványt Makai Nyírő János adta ki a Heltai-nyomdában.[8] Radecke munkájával kapcsolatban Molnár Dávid alapos elemzésében megjegyzi: „Ezért inkább áttérnék Radecke gyászbeszédére, amely azért sem kevésbé izgalmas, mert a Kornis család, valamint Péchi a világi szónok helyett vonta be a püspököt reprezentációjuk kifejtésébe, ami azért teremthetett sajátos helyzetet, mert Radeckének – annak ellenére, hogy egyházi állású volt – nem egy Kornis Judit dicséretét is felölelő prédikációt kellett tartania, hanem világi szónoklatot."[9] Vagyis annak ellenére, hogy Radecke püspökként minden probléma nélkül prédikálhatott volna a sírnál, szerepe egy latin nyelvű oráció előadása volt. Enyedi esetében a címből és abból a tényből kiindulva, hogy ebben az időben szintén az iskola rektora volt, azt is joggal feltételezhetjük, hogy nem prédikációt, hanem orációt mondott a sírnál. Vagyis valójában a két, a prédikációs hagyomány elemzésénél általában megemlített forrás, vagyis Dávid Ferenc kötete és Enyedi György beszéde közül az egyik nemcsak, hogy nincs meg, de nem is klasszikus értelemben vett prédikáció, és szinte biztosan latin nyelven hangzott el. Ennek ellenére a szakirodalom, támaszkodva arra a tényre, hogy Enyedit Hunyadi Demeter utódjaként nem sokkal később püspökké választották, és hogy fennmaradt prédikációi között találhatók temetési beszédek is, a szöveg ismerete nélkül is általában prédikációnak tekinti a munkát.[10] További nyomtatványokat majd a

8 RMNY 1253.

9 Molnár Dávid, „Valentin Radecke", *Keresztény Magvető* 121., 2. sz. (2015): 155–191., 186.

10 Így szerepel például a Bogáti Fazakas Miklós műveiből összeállított RMKT-kötetben is: „Július 6-án Kolozsvárott, a templomi szolgálat közben, gutaütést kapott Hunyadi Demeter püspök, majd még aznap otthonában meghalt. Július 8-án temették el, hivatali utóda, Enyedi György (1555–1597) mondta felette a halotti prédikációt." RMKT XIII/A, 456. Így szerepel Maczák Ibolya katalógusában, amely a kezdetektől 1655-ig tartalmazza a Magyarországon nyomtatott prédikációk listáját (Maczák Ibolya, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban", in *Lelkiségtörténeti számvetés,* szerk. Szelestei N. László, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 1. (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008), 63–89., 72.). Magam is több alkalommal emlegettem ezt a halotti beszédet, ld. pl.: Lovas Borbála, „Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban: A prédikációgyűjtemény triacasainak újrarendezése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120., 1. sz. (2016): 47–54., 53–54.

17–18. század fordulójáról ismerünk, többnyire halotti beszédek jelentek meg ebben a korszakban, főleg Kmita Andrásné nyomdájában.[11]

A magyar nyelvű unitárus prédikációs anyag tekintetében emellett a két nyomtatvány mellett leginkább kéziratos szövegek, igen gyakran különböző minőségű másolatok maradtak fenn. A kéziratos prédikációk szempontjából összetartozó és együtt, keveredve vagy egymás mellett öröklődő anyagról körülbelül az 1570-es évektől 1700-ig beszélhetünk. Már a 17. század első felében elkezdődött, majd a század végére felerősödött egy tendencia, amely során politikai, világszemléleti, irodalmi és stílusbeli változások folyományaként megváltozott az unitárius prédikátorok által használt és másolt szövegbázis. Ezért is jelöltük ki a kora újkori unitárius erdélyi és magyarországi prédikációirodalommal foglalkozó kutatások során ezt az időszakaszt, vagyis nagyjából a 16. század közepétől kezdődő százötven évet tanulmányozásra, könnyítve a századhatárok kezelésén azzal, hogy ha egy prédikátor már a 17. század végén is alkotott, akkor akár a 18. században keletkezett munkái is bekerülhetnek a vizsgált korpuszba.

Míg a 16. századi unitárius prédikációs gyakorlatról nagyon keveset tudunk, a 17. században már jóval több információnk van a témával kapcsolatban. A század fordulóján a meggyengült unitárius egyház politikai okokból is nehézségekkel küzdött, így például 1603-ban Giorgio Basta elűzte a kolozsvári papokat, és ettől fogva 1606-ig nem tudunk zsinati jegyzőkönyvről. 1605-ben végül Bocskai engedélyezte, hogy két helyen tartsanak istentiszteletet Kolozsváron.[12] Már eb-

[11] Nyomtatványok (énekeskönyvek, prédikációk, katekézisek): RMK I. 1503, RMK I. 1504, RMK I. 1522, RMK I. 1691. Erről az időszakról és a korszak unitárius nyomdászatáról bővebben beszél: Molnár Dávid, „Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején", *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018): 100–127. A 17. századról ld.: Molnár Dávid, „Unitárius könyvnyomtatás református fejedelmek alatt: A radikalitás tompuló fegyvere", *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018): 3–20.

[12] Az unitárius egyháztörténet így emlékezik meg erről: „Ahogy tehát megérkezett Erdélybe annak a győzelemnek a híre, melyet a fejedelem Belgiojoso, Basta és a németek hadain aratott, a kolozsvári tanács s a két unitárius eklézsia, a magyar és a szász, 1604. december 28-án kérelmező levéllel, követek útján, megkeresték táborában a fejedelmet. Bocskay úgy határozott, hogy Kolozsvárt a két nemzet számára két alkalmas helyen mondjanak prédikációkat. Ezzel a határozattal a követek 1605 elején tértek meg Kolozsvárra, s a magyarok ettől fogva a Bíró-féle házban szabadon kezdték gyakorolni istentiszteleteiket. Erről Kolozsvár városi jegyzőkönyvében is történik említés egypár szóban ilyenképpen: »*1604. december 28-án és 1605-ben ad instantiam* 'kérelemre' *Bocskay István fejedelem engedte meg az magyar és szász nátión lévő papoknak két alkalmas helyen az szabados prédikálást, mivel az templomokat elvették volt a jezsuiták.*«" Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 2: 35–36.

ben az időben paphiánnyal küszködött az egyház, mely probléma a zsinati jegyzőkönyvekben időről időre visszatér. Az 1606. július 2-án kelt konzisztóriumi jegyzőkönyvben többek között a következő két, a prédikálással is összefüggő határozat szerepel: „Azok, akinek a zsinat és a püspök a prédikálást elrendeli, tartoznak minden vonakodás nélkül prédikálni." Valamint: „Akik az iskolamesterek közül arra alkalmasoknak látszanak, papjaik, espereseik vagy a püspök rendeletére gyakorolják magukat a prédikáció készítésében, papjaikat ne becsméreljék, velük ujjat ne húzzanak."[13] 1641. június 15-én, a Beke Dániel püspöksége alatt tartott ádámosi zsinaton elfogadott második és harmadik végzés így hangzik: „II. Az mesterek, mikor az ministerek az eklézsiának szükséges dolgaiban fáradoznak, tartoznak prédikállani az eklézsiában, azok, kik az prédikálásra alkalmatosak, melyeket az senior és az communitas ítíl meg. III. Amely pap pedig meg nem engedné arra alkalmatos mesterének, hogy prédikáljon, büntettessék fl. 12., az mester, ha nem cselekedné, fl. 6."[14] Az 1669-es kissárosi zsinaton, melyet Nagysolymosi Koncz Boldizsár püspöksége alatt tartottak, a mesterek ügyében, és ezzel kapcsolatban a prédikálás tárgyában is új határozatokat hoztak, valamint, ahogy a szakirodalom már többször említette, a lelkészek könyveinek szabályozását is elvégezték.[15] A század végén felerősödött az a tendencia,

13 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 2: 481.

14 Uo., 2: 513.

15 A második és harmadik határozatról az unitárius prédikációtörténet a következőket írja: „II. Meghatározták, hogy az esperesek, amint hazatértek övéikhez, haladéktalanul rendezzenek parciális gyűlést, ott az ülnökökkel az állásban nem lévő mestereket vessék személyes vizsgálat alá; és ha köztük olyan képzettségűeket találnak, akik a beteg vagy otthonuktól távollévő papokat helyettesíteni képesek, azok egyházi szabadítást élvezhessenek, őket a polgári foglalkoztatás és munka alól fölmenteni igyekezzenek, ha egy évben legalább háromszor szabadságot élvezve, a prédikálástól nem vonakodnak. Akiket azonban annyira korlátoltaknak találnak, hogy tisztüket betölteni nem tudják, azokat vissza kell vetni, mert nem engedhető meg, hogy az egyház kárára, annak köpenye és leple alatt szabadságot élvezzenek. Akiket pedig méltóknak és alkalmasnak találtak, azok még nagyobb szorgalommal igyekezzenek, s a korlátoltak is, akik felől valamicske reményt még lehet táplálni, forgolódjanak, hogy magukat alkalmasakká tehessék. III. Ehhez járul még az is, hogy minden papot, sőt a mestereket is meg kell vizsgálni, hogy van-e Bibliájuk, s azt kötelesek magukkal hordani. Akiknek még egyszeri megintés után sem lesz, azoknak fizetéséből az esperes urak vonjanak le annyit, amennyivel egy Bibliát lehet venni." Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 2: 523. Hogy az intézkedés nem volt egyedülálló, jól mutatja, hogy a református zsinatok is hasonló határozatokat hoztak a 17. század első felében. Szabadi István például megjegyzi az 1629-es váradi zsinatról: „[…] Váradon a zsinat határozatot hoz: az esperesek a vizitáció alkalmával vizsgálják meg, hogy a lelkészeknek van-e Bibliájuk.

amely már a század elején elkezdődött, a zsinati jegyzőkönyvekben és iskolai szabályozásokban egyre többször kerül elő a prédikáció gyakorlata, a papi szolgálatban és az unitárius lelkészképzésben is hangsúlyosabbá válik a prédikálás és maguk a prédikációk. Ahogy Túri Tamás megjegyzi: „1683–84-ben Jövedécsi András a kolozsvári Unitárius Kollégium rektoraként a concio-alkotás bevezetésén felül elrendeli, hogy a tógás diákok minden vasárnap reggel egyházi beszédet mondjanak a rektor és egy teológiai tanács előtt. Az 1695-ös ádámosi zsinat határozata szerint pedig minden prédikátor köteles heti egy prédikációt egy erre a célra összeállított kötetbe lejegyezni és azt a következő zsinatokon bemutatni."[16]

Amennyiben nincs, de van subájuk, utóbbit adják el, és árából vásárolják meg a szent könyvet. Ha sem Bibliája, sem subája nincs, hivatalától fosszák meg az artikulusnak megfelelően." Szabadi István, „A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században", in *Vértelen ellenreformáció,* szerk. Csorba Dávid, Reformáció öröksége 2., 280–287. (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020), 280. Hasonlóan feltűnik a probléma az evangélikus iratokban. Az 1630-as szabályzat így tér ki a problémára: „Továbbá hogy mind ezeket [értsd a tanítást és feddést – L. B.] jobb módjával megcselekedhesse, azt kívánjok, hogy minden tanétónak Bibliája légyen, azt szorgalmatossan olvassa és repetálja, amellett régi, jámbor doktorok írását tartsa, kik autentikusok legyenek, kiknek írásokat cum judicio olvassa, és amennyiben az Szentírással az ő írások egyez, annyiban az Szentírást az ő igaz értelmek szerint magyarázza, nem az maga cerebromábul, kiből sok fogyatkozás lehetne jövendőre. […] Az mely miniszternek Bibliája nem lészen, annak árrával büntettessék." *Canones, azaz az egyházi szolgák életének, tisztinek és tisztességes magok tartásának regulái…* (Csepreg: Farkas Imre, 1630), [15v–16r]. RMNY 1457. [Az átírás a szerző által modernizálva. – L. B.] A református egyház gyakorlatában a 17. század elején a fentebbihez hasonló, majd a század második felében már szélsőségesebb büntetéseket találunk. Már az első kánonok is kikötötték azt, hogy mindenkinek legyen Bibliája és egyéb, az igehirdetéshez szükséges könyvei. És bár az esetek szórványossá váltak, ez a követelmény láthatóan nem teljesült még a 17. század 20-as éveire sem mindenhol. A következményekről Nagy Géza összefoglaló munkájában részletesen beszámol: „[A]z 1629-i nagyváradi zsinat kénytelen intézkedni, hogy a Biblia nélkül élő, tanító lelkésznek még subája árán is be kell szereznie a szent könyvet. Ebben az évben az egyik zempléni lelkészt hibáztatja az esperesi vizitáció, hogy »könyvtárát nem gondozza, főként írásmagyarázó könyvei nincsenek s talán tíz éves por fedi a könyveket«. […] A nagyenyedi egyházmegye elöljárósága »imponálja« a cekelaki papnak, hogy Bibliát szerezzen a parciálisra, másképpen nem kap eklézsiát (1650)." Ám a szabályokat ezután sem tartotta be mindenki, így a nagyenyedi esperes az 1660-as években deponálással fenyegeti azt a lelkészt, „akinek nincs Bibliája, akinek felesége babonás varázslást űz, vagy aki ördög lelkével szitkozódik". Nagy Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből,* Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai 1. (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1985 [1986]), 8–9., 223.

16 Túri Tamás, „Az unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet", in *Kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasz-*

A század fennmaradt prédikációgyűjteményei jól mutatják a prédikátorok felkészültségét, eredetiségét és találékonyságát. A nyomtatványok hiánya többek között azzal is járt, hogy a belső hagyományban örökített prédikációk mellett sok – eddig csak igen csekély részben feltárt – vendégszöveg is helyet kap ezekben a kötetekben. Ezek az interkonfesszionális átvételek az eredeti prédikációk és az unitárius prédikációmásolatok mellett talán a legizgalmasabb részei a korpusznak. Az unitáriusok természetesen nem voltak egyedül e technikával, nem véletlen, hogy még az olyan nyomtatványokkal jól ellátott felekezetek is, mint például az evangélikusok, szóvá tették ezt egyházi irataikban. Az elfogadott és kinyomtatott kánonokban megkövetelték a prédikátoroktól, hogy ne mások beszédeit mondják el, hanem eredeti prédikációt írjanak, a másolás kérdésében pedig különös módon tiltották a katolikus minták használatát. Payr Sándor a *Dunántúl Evangélikus Egyházkerület története*ben feljegyzi azt is, hogy az 1630-as *Canones* kiadása után, amelybe a Biblia meglétének és felhasználásának szabályait is belefoglalták, az 1631-es vizitáció során az egyházlátogatókat arra figyelmeztették, hogy a lelkészeknél lévő Biblia ellenőrzése után azt is nézzék meg, az adott prédikátor milyen szerzőket követ a prédikációja elkészítése során.[17] Ez a szigorú vizsgálat nem volt alaptalan, Payr maga sorol fel eseteket, például Hegedűs Pálét, aki ellen többek között azt a vádat is felhozták, hogy Telegdi Miklós és Kulcsár György posztilláit használta fel prédikációihoz.[18] Az unitáriusok esetében ilyen tartalmi és forrásvizsgálatról nem tudunk, mindenesetre a saját prédikáció ké-

nosítva, szerk. Bartók Zsófia et al., Arianna Könyvek 9. (Budapest: reciti, 2015), 197–214., 197. Az 1695. május 5-én, Almási Gergely Mihály püspöksége alatt tartott ádámosi zsinat a fentebb említett zsinati határozatok után majdnem száz évvel a következő határozatot sorolja fel a jegyzőkönyvben: „*Végeztetett ez is, hogy a modo minden pap atyánkfia illendő könyvet consarciáljon* 'állítson össze', *és abban minden héten egy-egy prédikációt, vallásunk szerint valót, mind dogmatika, mind moralis conciót leírjon, melyet elprédikáljon, és kihozván a következendő szent zsinatra, hadd censéáljuk* 'ellenőrizzük', *kinek-kinek az ő prédikációját, mit prédikál eklezsiájában.*" Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 2: 557.

17 Payr Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története I.* (Sopron: Székely és Társa Könyvnyomdája, 1924), 571. A hivatkozott, kéziratos másolatokban fennmaradt dokumentum címe: *Aphorismi seu Articuli de forma ac modo visitandi ecclesias, harumque ministros in doctrina, vita ac moribus etc. conscripti per clar. dom. Superintendentem et Seniores Consistorii Ecclesiastici Anno Christi 1631. mense Februario.* Az említett 10. paszszus (*Num ministri habeant biblia et postillas*) a következő: „Discipiendum etiam est: Num omnes ministri in suis bibliothecis habeant Biblia Latina vel Hungarica, postillas itidem qualos habeant unam cum ipsorum rancidis ac obsoletis rhapsodiis, quas in marsupiis suis terunt et gerunt, explorandum."

18 Uo., 55., 233.

szítésére ösztönző megjegyzések és azok ellenőrzésének kilátásba helyezése jól mutatja, hogy nemcsak a rendszeres prédikálás szabályozásával, hanem a prédikációk tartalmával is foglalkozott az egyház.

A 18. századtól kezdve a források tekintetében lassan megváltozik a kép, mind 10–40 oldalas füzetes kéziratok, mind nagyobb kódexek, sőt egészen terjedelmes kéziratgyűjtemények is fennmaradnak, amelyek esetében a szerzőket gyakran ismerjük, a munkák általában tisztázatok, egy kézzel írt, rendezett szövegek, gyűjtemények. És nemcsak autográf, egy- vagy többkötetes prédikációgyűjteményekkel találkozunk egyre nagyobb számban, hanem már nyomtatványokkal is. Megsokasodnak a fennmaradt halotti beszédek is a 17. század végétől, a 18. században pedig már számos darab nyomtatott formában is napvilágot lát. Ebből az időből már több, prédikációvázlatok sorát tartalmazó kötetet, valamint iskolai prédikációkat is találunk.

Az e századokból ismert kéziratos gyűjtemények lelőhelye főképp Erdély, ezen belül is két kiemelkedően gazdag gyűjtemény, a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókkönyvtára (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca), valamint a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár. Ezek mellett a kézzel fogható források mellett sok prédikációt csak feljegyzésekből, textus, esetleg cím alapján ismerünk, így a kutatáshoz kapaszkodóként használhatjuk a levéltári és egyéb könyvtári forrásokat, valamint az unitárius egyháztörténetet, amely számos olyan beszédről és beszédgyűjteményről beszámol, ami már a 18. században sem volt meg, vagy azóta elveszett.

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport[19] egyik vállalása, hogy 2024-ig megjelentessen egy olyan kötetet, mely a 16. és 17. századi unitárius prédikációs korpuszt mutatja be minél sokszínűbben. A kötet fő fejezetei egyházi és egyéb ünnepekre, az emberélet fordulóira (születés, házasság, halál) vonatkozó prédikációk mellett iskolai prédikációkat, különleges témájú beszédeket (így például női ruhába öltözött férfiakról, lélekkel való káromkodásról, iszákosságról szóló beszédeket, zsinati prédikációkat), valamint a műfaji sokszínűséget bemutató korpuszt (lectio continuát, orációtípusú beszédet, teológiai tanítást, zsoltáros beszédeket, esketési szöveget, ál-

[19] A kutatások részeredményeivel kapcsolatban az utóbbi években számos publikáció látott napvilágot. Azon törekvésünk eredményeként, hogy az unitárius prédikációkutatást beemeljük a kora újkori magyar nyelvű prédikációirodalom kutatásába, tervezett köteteink közül tavaly megjelent első konferenciakötetünk: *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi,* szerk. Lovas Borbála, Szigeti Molnár Dávid (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022).

talában prédikációjellegű szövegeket) mutatnak majd be. Minden fejezetet négy-öt soros bevezető nyit meg, a beszédekhez pedig rövid leírás kapcsolódik majd egységesített adatokkal. A beszédek két nagy csoportba osztva jelennek majd meg az egyes fejezeteken belül, az első egységben a belső, vagyis szorosan unitárius szöveghagyományhoz tartozó beszédek, míg a másodikban a külső hagyományhoz, vagyis egyéb felekezetek prédikációs és egyházi forrásaiból kompilált vagy másolt szövegeket mutatunk be, első-, másod- és harmadvonalbeli szerzők munkái közzétételével. A belső hagyomány szempontjából fontosnak tartjuk számba venni az unitárius prédikációtörténet nagy egyéniségeit, így a püspökök közül Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Enyedi György, Várfalvi Pálfi Zsigmond beszédeit, ezen kívül az ismert 17. századi szerzők közül Thordai János, Gyalai Sámuel, Árkosi Benedek, Homoródszentmártoni Kovács János, Keresztúri Sámuel, a kevésbé ismert, harmadvonalbeli prédikátorok közül név szerint is azonosítható szerzők, mint Dálnoki Nagy János, Tanka Gergely, vagy az unitárius kollégium diákjainak a munkáit. Példákat hozunk a fennmaradt korpuszból emellett a szétírt prédikációkra, a más műfajú szövegből átvett, belső és külső hagyományon is alapuló prédikációkra, valamint arra, mikor unitárius prédikációt más műfajú műbe ültetnek át, de emellett is a belső hagyományon alapszik. Nagy vállalásunk emellett, hogy névtelen és bizonytalan szerzőjű prédikációk is bekerüljenek a válogatásba. Ebben az esetben vállaljuk azt a kockázatot, hogy a további kutatások során e névtelen szerzők beazonosíthatókká válhatnak. A külső hagyomány unitárius prédikációkban való megjelenésével kapcsolatban az eddigi kutatások eredményeire támaszkodva katolikus (pl. Pázmány Péter, Káldi György) és református (pl. Geleji Katona István, a *Halotti pompa* című gyűjteményes kötet szerzői, Bátai B. György munkássága) szerzők hatását mutatjuk be másolt vagy kompilált beszédeken. Emellett regisztráljuk az exemplumhasználatot, valamint a klasszikus és korabeli irodalmi művekből származó vendégszövegeket.

A következőkben néhány rövid példával szeretném megmutatni, hogy bár a munka még a kezdeti fázisában tart, a korpusz részletesebb vizsgálata olyan adatokkal szolgálhat, amely egyrészt a kódexekkel és másolókkal kapcsolatos adatok, másrészt az elemzett prédikációk (és orációk) szövegeinek forrásaival kapcsolatos tudásunk tekintetében kijelölik az utat a kutatások folytatására.

Halotti beszédek, temetési orációk és források (Ms. U. 59, Ms. U. 66)

A következőkben néhány, a kéziratos korpuszban fennmaradt halottbúcsúztató beszéd példáján keresztül mutatom be a kéziratkorpuszt. E példák jellemzője, hogy bár már a kevés kutatott kódex közé tartoznak, mégis a részletesebb vizsgálat során világossá vált, hogy e jobban ismert kötetek is új adatokkal árnyalhatják eddigi tudásunkat a korpusz felépítését és leírását illetően.

Első példánk Várfalvi Pálfi Zsigmond nevéhez köthető, aki bár csak a 18. században, 1724 és 1737 között volt az unitáriusok püspöke, az 1670-es években született, és fennmaradt életműve néhány darabja még a 17. századi prédikációs anyagban tárgyalandó. Ilyen például a Pekri László temetésére elmondott beszéde. Ennek díszes kéziratát, amely egy, a Várfalvinak Kun László felett elmondott beszédeit összegyűjtő nyomtatvány előtti lapokra lett bemásolva, a kolozsvári akadémiai könyvtár őrzi.[20] Emellett ugyanebben a gyűjteményben fennmaradt az Ms. U. 66-os kézirat[21] C részében néhány beszéd tőle, többek között ez a temetési beszéd is.

Túri Tamás az Ms. U. 59-es jelzetű kolligátum[22] vizsgálata során a kódexben található halotti prédikációkat mutatott be. Az első kettő kapcsán meggyőző érveléssel bizonyította, hogy azok Pázmány Pétertől átvett, kompilált beszédek, az első a *Mely üdvösséges a magúnk ismerése* című prédikáció, míg a második, töredékesen fennmaradt prédikáció, amely Pekri Sándor úrfi temetésén hangzott el, a *Mely üdvösséges a magúnk ismerése, Az halálrúl* és a *Hogy a halál kívánatos jó* című beszédeket használja fel. Ez az a halotti beszéd, amely az Ms. U. 66-os számú kódex 279v–284r oldalán is szerepel. Ezzel kapcsolatban Túri azt is megjegyzi, hogy „[A] különböző kompilációs technikákat […] jórészt a katolikus sajátosságokra koncentrálva" vizsgálta a szakirodalom, „hiszen a protestáns oldalon igen kevés szöveg állt rendelkezésre. Ezek közül ténylegesen csak Tyukodi Márton evangélikus lelkész munkáját vizsgálta a szakirodalom. A reformátusok kompilációs módszerét csak megemlítik, hiszen Nádudvari Sámuel munkája, amelyet Pázmány és Káldi prédikációiból állított össze, elveszett. Az unitárius

20 Jelzete: Ms. U. 333. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca,* compiled by Elemér Lakó. I. Catalogue. II. Indices (Szeged: [József Attila Tudományegyetem], 1997), 1: 74.

21 Uo., 1: 23.

22 Uo., 1: 22.

technikák teljesen kiszorultak a vizsgálatból, ami nem csoda, hiszen a prédikációirodalmuk szinte teljesen feltáratlan."[23]

Már ebben az esetben is látható, hogy két szövegvariánssal van dolgunk, az Ms. U. 59-ben szereplő verses betét az Ms. U. 66-ban található prédikációban máshol és prózában található meg. Miután Túri Tamás az Ms. U. 59-ben található szövegváltozat elemzését elvégezte, az új variáns fellelésekor módosítania kellett néhány megállapításán, mivel ebből a változatból biztosan látszik, hogy azt temetési beszédként, vagyis orációként jelölte meg a szöveg lejegyzője, hasonló beszédek sorába illesztve. Túri első tanulmányában bemutatja Várfalvi Pálfi működését, valamint fennmaradt munkáit, utalva arra is, hogy halotti beszédei közül ma kettőt ismerünk, az egyik a Káli Kun László felett elmondott 1722-es prédikáció, amely nyomtatásban tíz évvel később jelent meg, a másik pedig „a Pekri László fölött 1697-ben elhangzott prédikációja".[24] Túri arra is kitér, hogy Kénosi Tőzsér János egy *Conciones* című kötetet, míg Gál Kelemen egy *Conciones plurimæ latinæ* című kötet említ Várfalvi Pálfi neve alatt. Az előbbit Kénosi Tőzsér már nem látta, a másik címéből ítélve feltehetőleg latin nyelvű volt. Túri Tamás elemzését így folytatja: „Sajnos az unitárius prédikációkutatás szempontjából figyelemre méltó kolligátum jelen terjedelmek között nem bemutatható, Pálfi szövegei kapcsán mégis érdemes kiemelni néhány momentumot. Pálfi tizenhat munkája különféle műfaji besorolást kap, mint prédikáció, concio, oratio funebris, homiliæ és versus. Érdekes a beszédek elrendezettsége és tagolása. A legtöbb esetben szerepel exordium, amelyet más egységekhez hasonlóan külön is kiemel a másoló, mint pars, documentum, ratio, doctrina, redargutio és consolatio. Mindez fontos, hiszen az unitáriusok prédikációalkotási módszereiről keveset tudunk, mivel nem állnak rendelkezésünkre a reformátusokhoz és katolikusokhoz hasonló homiletikák."[25]

A Pekri felett elmondott beszéd mindkét változatában *oratio* megjelölést találunk a címben, emellett két másolata maga is tanúskodik a hagyomány sokszínűségéről. A korszak több hasonló beszédéhez hasonlóan ez is kilép a halotti

23 Túri Tamás, „»Papi Fejedelemnek elméjével böltselkedvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái", in *Mű és szerző. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet,* szerk. Bartók Zsófia Ágnes et al. (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 113–128., 114.

24 Túri Tamás, „A halál felekezetfelettisége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 133–155., 135.

25 Uo., 136.

búcsúztatók műfaji keretei közül, és szerzője kitűnik azzal is, hogy rendhagyóan nagy számú antik utalást használ. Különlegessé teszi a búcsúztatót az is, hogy szerzőjét nemcsak meghívták a temetésre a búcsúztatáshoz, hanem maga is jól ismerte az elhunyt Pekri fiút, akit beszédében édes tanítványának nevezett, és többször is kitért kiváló iskolai teljesítményére.[26] Így jobban érthetővé válik az a gazdag tudásanyag is, amelyet Pálfi Zsigmond beszédébe dolgoz.

Pekri László halálával kapcsolatban azonban szerencsés módon nem csak a búcsúztatóban találunk életrajzi adatokat. Ez fontos részlet a halotti búcsúztatók (prédikációk és orációk) kutatása szempontjából, mert sok esetben a búcsúzás tényén vagy a búcsúztatott nevén, esetleg a temetés helyszínén kívül semmilyen más adat nem áll rendelkezésünkre. Az unitárius egyháztörténet lapjain Kutyfalvával kapcsolatban írt részletek nemcsak azt mutatják világosan, hogy a Pekri család elkötelezett volt az unitárius eklézsia támogatásában, de adatokat találunk a család történetével, így Pekri László halálának és temetésének részleteivel kapcsolatban is: „Még előbb kell vala említenünk Kutyfalvát, mely az eklézsiák helyreállításának kezdete óta, hosszú időn át unitárius volt. 1657-ből említi a Kükülő körnek Kutyfalván tartott vizsgálata. […] A kutyfalvi parókiáról a köri vizsgálók a maguk jegyzőkönyvében 1689. november 17-én a következőket írták: »*Ebben az eklézsiában botránkozásokat noha nem találtunk, mindazonáltal elég pusztán láttuk a parókiát, mely defektusoknak* 'hiányosságok' *megújítását, építését nemzetes ifjabb Pekri Gábor úr ígéré és fogadá.*« […] A Pekri László temetéséről pedig a kolozsvári iskolai anyakönyv így emlékezett meg: »*1697. július 19-én a tisztelendő püspök Kutyfalvára utazott, hogy végtisztességet tegyen nemzetes Pekri Gábor fiának, úgymint Pekri Lászlónak, kit a kutyfalvi határban levő mo-*

[26] „Mit mondjak hát e keserű halállal virági életének véget vetett nemes iffiacska, édes tanítványom, Pekri László úrfinak szomorkodó nemes atyja s anyja? Oh, minden szomorúságot érezhető lelkeknek keserű fájdalma, nemes Pekri László halála!; Mert ha ez világra való születésének idejétől fogva kevés esztendőkig élt napjait felvesszük, édes szüléit örvendeztető jó erkölcse, tudományra készült, hajlandó elméje, szolgálatra termett serénysége, idejéhez képest tanulásban jó előmenetele, mindnyájunkban nyilván volt." „Nemes Pekri László, édes tanítványom, rövid esztendeidnek ez lönne vége? Életednek napjai alig kaphatának 14 esztendőre, ez életből szomorú eset által kiköltözvén, hozál nagy szomorúságot szüleidre, atyádfiaira, barátidra, előmeneteleden örvendező tanítóidra." Ms. U. 66, 275r. „Én is, édes tanítványom, Nemes Pekri László, ezzel késérlek nyugodalmad hajlékában: *Quod si decente rem inibimus viam. Non temporum tenore, sed laudum modo determinanda est vita. Sat vixit dium, quem non pudet vixisse nec piget mori.* Ha keveset élel is, mindazonáltal jó reménységű életednek kevés napjai sokak megért idejével elérkezett. Mostan tested nyugodjék félelem nélkül. Ártatlan lelked Isten angyali serege között örvendezzen örökké!" Ms. U. 66, 276v.

csár örvénye elnyelt, s így fiatal életét a sötét halálnak adta át folyó hó 14-én. Prédikált a tisztelendő püspök 1Móz 11,5 alapján, magyar búcsúztatót mondott Várfalvi Pálfi Zsigmond iskolafőnök, a sírnál beszélt Solymosi Boldizsár, Küküllő megye esperese Jn 11,25–26 alapján.«"[27] A két prédikációt sajnos nem ismerjük. Az említett püspök Almási Gergely Mihály, Várfalvi Pálfi Zsigmond elődje volt 1692 és 1724 között. Számos munka került nyomtatásra ideje alatt, prédikációi azonban kéziratban maradtak. Solymosi Boldizsár (Kissolymosi Koncz Boldizsár) számos teológiai munkát és egyházi éneket lemásolt, lejegyzett, prédikációit és orációit azonban nem ismerjük. Várfalvi Pálfi Zsigmond beszéde, több más prédikációjával és orációjával együtt viszont fennmaradt, ez a darab ráadásul nem is egy, hanem több példányban.

Visszatérve az Ms. U. 59-es kódexre, a kötetben néhány bejegyzés található, amely a datálást segíti. Ezek közül prédikációhoz vagy orációhoz kötött egy jegyzet, amely egy halotti beszéd végére van bejegyezve: „Más szegény asszonyállat Memoriale 1705."[28] A kötet maga nagyon érdekes szerkezetű, a szövegeket több kéz jegyezte le, a lapok láthatóan néhol keveredve kerültek bekötésre. A prédikációk mellett gazdasági jellegű bejegyzések is vannak, amelyek közül a megadott kölcsönre, kifizetésre vonatkozó sorok egy része ki van húzva. E gazdasági jellegű bejegyzéseknél is találunk évszámokat, jellemzően az 1680-as évekre (1681, 1682, 1683), valamint az 1700-as évek elejére (1706, 1708, 1710, 1711, 1712, 1713, 1714, 1716, 1718) vonatkozólag. Az adatok közül néhány egyháztörténeti szempontból is érdekes mikroadat, így a 36v tetején található bejegyzésekből kiderül, hogy a kódex tulajdonosa 1713. június 1-én a Homoródszentpálon tartott zsinat alkalmával pénzt adott az eklézsia ládájából, egy évvel később pedig pénzben küldték el a kolozsvári eklézsia részére az alamizsnát.[29] Az egyes kódexrészek datálását segítik emellett a szövegek maguk, amelyeknek egy része 17. századi prédikációkból kompilált anyag, más része verses betéteket is tartalmaz, így például a Túri által is elemzett, Pekri Sándor búcsúztatására készült és Pázmánytól származó betéteket is tartalmazó beszédben többek között Gyöngyösi István

27 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 2: 375.

28 Ms. U. 59, 26.

29 „Anno 1713. 15. Junii Márton deák uramnak az eccl[esia] ládájából adtam két forintokot és tizenhat pénzt, mivelhogy akkor Sz. Pálon lévén papok zsinatja, az ecclesiáknak segíteniek kellett sz. páli uraimékot. […] 1714. Az kolozsvári ecclesia számára is ecclesia végezéséből az ládából adott Márton deák uram tíz fustukot, mivelhogy búzabeli alamizsna nem volt azon esztendőben." Ms. U. 59, 36.

*Porábúl meg-éledett Phœnix*ének több szakasza is megtalálható.[30] A „magyar poéta" művéből átemelt szakaszok szervesen illeszkednek a prédikáció gondolatmenetébe. A kötetben a sokszor magyar és latin nyelvű versrészleteket is tartalmazó prédikációk, orációk és könyörgések között fordítási gyakorlatok és Vergilius eklogáinak magyarra ültetése is megtalálható. A kódex második felében további dátumokat is találunk, egy „igen szép ájtatos könyörgés" után a következő bejegyzés szerepel: „Min. A. R. Makai, 1622 et 23 dietæ, Claudiopoli." Bár Túri Tamás eredményei néhány prédikáció forráshasználatával kapcsolatban lenyűgözőek, és jól rávilágítanak arra, hogy az unitárius gyűjtemények vizsgálata milyen új, felekezetközi szempontból is értékes eredményeket hozhat, tanulságos a tanulmányában szereplő utolsó beszéd elemzése. E fejezet címe a következő: „Az ötletkompiláció kérdésköre."[31] A kódex első felében található beszéd szerzőjével kapcsolatban Túri megjegyzi: „A 18–26. lapig terjedő munka nem temetésre szánt halotti prédikáció. Szerzője Keresztesi István, a textus pedig Rom. 7. v. 24. Oh én nyavalyás ember!" Több forrást is megnevez, amelyet a beszéd szerzője használhatott, majd így folytatja: „Vannak részletek, melyeket biztosan Pázmány műveiből kompilált Keresztesi, azonban máshol felmerül a tema-

30 A prédikációban összesen hét, négy-nyolc versszakos szövegbetét található. Pl: „De tudjátok, meddig tart minden ékessége, mint a poéta mondja: *A tavaszi idő újít meg szelekkel, / Ékesül a mező a sok szép füvekkel, / Rút megavulást ér viszontag ezekkel, / Követvén rút zápor mezőt rontó jéggel*. Nem úgy van-e az embernek dolga, megmondja ugyanezen magyar poéta: *Az emberi élet hasonlatosképpen, / Az idők folytával változik sokképpen, / Mint a kinyílt rózsa, ideig tart szépen, / Megavul azután s kóróvá lész éppen*." (Ms. U. 59, 57.) Ugyancsak: „Ugyanis melly szép, melly ékes az ember iffjúsága, ki mint vigadoz, mint örvendez, de az ember életének tavaszi rózsái meghervadnak, az őszi halovány színe borítja be minden ékességünket, amint a poéta énekli: *Amaz cédrusforma derekak görbülnek, / A sima kezeken rút csökök épülnek, / A vérfolyós erek dagadnak s kékülnek, / A szép ábrázatok hervadt ráncban gyűlnek*. Tekéntsétek, tavasszal a virágok seregiben mely sok színes köntösben öltözteti őköt a természet, melly külömb-külömbféle színekkel kénállják és kelletik magokot, mint a napkeleti szivárványok, vagy amaz sokszínű ragyaványok [?], de mihelyt elhirvadnak és asznak, odaleszen minden külömbségek. Nem így van-e az embernek dolga? Nézd el, mely sokképpen külömbözünk egymástól, meg e világon élünk. Mert egyikünk gazdag, a másikunk szegény, ez hatalmas, amaz erőtlen, ez idejével virágzik, amaz a sok esztendőnek terhével a földre horgadott, e boldog, amaz boldogtalan, ki egy, ki más tisztben, ki skarlát, ki bársony karmazsin színben: *Némely, mint nárcisszus, kedves idejével, / Ékes, mint tulipánt, némely körmeivel, / Amaz, mint viola, szilígy erkölcsével, / E, mint bimbós rózsa, gazdag erkölcsivel.*" (Ms. U. 59, 58.) Stb. A beszéd hosszabb elemzésében a Pázmány-átvételekre koncentrál Túri Tamás, a verses betétekről nem tesz említést: Túri Tamás, „»Papi Fejedelemnek elméjével böltselkedvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái", 119–123.

31 Uo., 113–128, 124–126.

tikus egyezés lehetősége."[32] Azt is megjegyzi, hogy a jegyzetek arra utalnak, hogy Keresztesi Pázmány *Mely üdvösséges a magúnk ismerése* című munka széljegyzeteit használhatta, valószínűleg onnan kereste vissza a megjelölt bibliai helyeket. Az elemzést, amely táblázatokkal és jól összeválogatott példákkal egészül ki, hosszabban nem ismertetem. A szerző személyével ezzel szemben érdemes újra foglalkoznunk. Túri tanulmánya elején a következőket írja a prédikáció kapcsán: „A bejegyzés szerint Keresztesi István munkája, kiről közelebbi adatot nem találtam."[33] A beszéd textusa jól megválasztott, modern fordításban is megtartotta különleges hangulatát (Róm 7,24): *Én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg ebből a halálra ítélt testből?* Ez a nem gyakran használt textus alkalmas arra, hogy felkeltse a halotti beszédeket, temetési prédikációkat olvasók, hallgatók figyelmét. A korabeli halotti beszédeket átlapozva az is világossá vált, hogy egy református beszéddel jóval szorosabb egyezést mutat a lejegyzett változat, mint Pázmány prédikációival. Ennek szerzője Keresztszegi István, aki Károlyi Zsuzsanna temetése alkalmából július 1-jén Gyulafehérváron, a nagytemplom kapujában a test bevitele után mondta el beszédét. A prédikáció tehát, ha részben Pázmány-átvétel is, vagy annak jeleit mutatja, nem az unitárius másoló munkamódszerét tárja fel előttünk, hanem azt, hogyan használják fel az unitáriusok a *Halotti pompa* című kötetben[34] összegyűjtött, Bethlen Gábor hitvese felett elmondott gyászbeszédeket.[35] A név tehát hibásan került a kódexbe, a szöveg viszont hűen követte mintáját. Ahogy az ezt megelőző beszédek esetében is, amelyek szintén a református gyűjteményből lettek átemelve, és amelyek esetében a margókon szintén megtaláljuk a szerzők nevét.

Váradi István beszéde[36] szintén Gyulafehérváron a temetés után harmadnap hangzott el, textusa a Zsidókhoz írt levél 14. fejezetének 13. verse. Dézsi István (a

32 Uo., 124.

33 Uo., 114.

34 *Exequiare principales, azaz Halotti pompa, mellyel az istenfélő, kegyes természetű, felséges Károlyi Susannának, Erdély és Magyar-ország fejedelemasszonyának, az felséges Gábornak, Isten kegyelméből Római Imperiumnak és Erdély-országnak fejedelmének, Magyarország részeinek urának, székelyek ispánjának, Opoliának penig és Ratiboriának herczegének etc. szerelmes házas-társának levetkezett és nállunk hagyott testi sátorának földben takarittatásakor utolsó tésztesség tétetett 1611. esztendőben, májusban, júniusban és júliusban. Két classisokban tendeltetett, és boldog emlékezetire azon renddel, amint lött, kibocsáttatott* (Fejér-Váratt: Válasz-úti és Mezleni [typ. principis], 1624), RMNY 1306.

35 A *Halotti pompa* szövegeinek használatára nem ez az egyetlen unitárius példa, ld.: Lovas Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája. Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben", *Keresztény Magvető* 125., 2. sz. (2019): 153–169.

36 Ms. U. 59, 6–18.

kötetben valószínűleg laphiány miatt nem teljes hosszában szereplő) beszéde[37] akkor hangzott el, amikor Károlyi Zsuzsanna testét Tordáról Enyed felé vitték, textusa Jézus fia, Sirák könyvének 30. fejezetéből a 17. ének. A kötet elején található csonka beszéd,[38] amely Szilenosznak Midászhoz intézett szavaival kezdődik, az idézet segítségével könnyen visszakereshető a *Halotti pompa* beszédei között. A történet alapján azonosítható, hogy Czeglédi Jánosnak arról a prédikációjáról van szó, amely Gyulafehérváron „ad castrum doloris", vagyis a fejedelemasszony temetésére a koporsó fölé felépített díszes építménynél hangzott el, textusa pedig a Jelenések könyvéből való (Jel 14,13). A kéziratos kódexben szereplő csonka beszéd szövegének összevetése a Czeglédi-prédikációval jól mutatja, hogy egy szoros másolatról van szó, a másolónak nem volt célja a *Halotti pompá*ból kiválogatott temetési beszédeket kompilálni vagy átdolgozni. Néhány helyen látunk a beszédben kisebb változtatásokat, ami talán arra utalhat, hogy a kódex összeállítója, annak ellenére, hogy tudta a szerzők nevét, ami a többi beszéd mellett szereplő bejegyzésekből világossá válik, vagyis tisztában volt vele, hogy mit és honnan másol, feltehetően nem az eredeti nyomtatványból dolgozott, hanem már egy kéziratos másolatot másolt tovább. Az egyik fontos változtatás épp az alábbi idézet végén található, amelybe Czeglédi alapvetően Cicerónak a korban jól ismert *Tusculumi eszmecseré*je nyomán illesztette be Midász történetét. A részlet végén egy idézetet a másoló (vagy forrása) átdolgozott.

Halotti pompa (RMNY 1306), 143.	**Ms. U. 59., 1.**
Az igékben semmi olly nehézséget nem aránzok, kérdhetni mindazonáltal, kicsodák mondassanak az Úrban meghalni. Melyre ugyan itten megfelel az Szent János, mikor ez előtt való versecskékben így szól: *Qui servaverit mandata Domini, et fidem Iesu*.	Az igékben semmi olly nehézséget nem aránzok, kérdhetni mindazonáltal, kicsodák mondassanak az Úrban meghalni? Mellyre ugyan itten megfelel az Szent János, mikor ez előtt való versecskékben így szól: *Qui servaverit mandata Domini, et fidem Iesu*.
Ezeket penig az mi illeti, először azért mondám boldogoknak, mert az halál által minden ez világi nyavalyáktul megszabadulnak.	Ezeket penig az mi illeti, először azért mondám boldogoknak, mert az halál által minden ez világi nyavalyáktól megszabadulnak.

37 Ms. U. 59, 26–29.
38 Ms. U. 59, 1–5.

Hallhattad, egyszer egy Silenus nevű filozófus volt, kit mikoron egy időben az tolvajok elfogtanak volna, és Midas királyhoz vittek volna, egy először keményen kezdé ezt az király saccoltatni, és mikor eszébe vötte volna, hogy csak heában, végre arra mene, csak egy emlékezetre való dolgot mondjon neki, hogy elbocsátja. Mellyet hallván az filozófus, kapá hegedűjét, és amellett énekelvén mindeneknek előtte így szólla: *Bonum est hominem non nasci, melius natum quam citomori.*	Hallhattad, egyszer egy Silenus nevű filozófus volt, kit mikor egy üdőben az tolvajok elfogtanak volna, és Midas királyhoz vittenek volna, egy először keményen kezdé ezt az király saccoltatni, és mikor eszében vette volna, hogy csak hiában saccoltatná, végre arra mene, hogy csak egy emlékezetre való dolgot mondjon neki, és elbocsátja. Mellyet hallván az filozófus, kapá az ő hegedűjét, és az mellett énekelvén mindeneknek előtte így szólla: *Optimum est non nasci, proximum quam celerrime mori*. Id est: *Legjobb az embernek nem születni, vagy ha immár született, jobb minél hamarabb meghalni.*

A kötet arra is lehetőséget kínál, hogy a búcsúztatottakat összegyűjtsük, és a levéltári forrásokat átvizsgálva azonosítani próbáljuk. Ez nemcsak abban segíthet, hogy a búcsúztatottról és annak családjáról többet tudjunk meg, de talán a másolók, szerzők személyéhez is közelebb kerülünk ezáltal.

Paratextus és szerzőség (Ms. U. 65, Ms. U. 288.)

A források azonosítása szempontjából a kódexekben ritkán szereplő paratextusok is sokat segíthetnek. Az Ms. U. 65-ös kódex[39] azon ritka kötetek közé tartozik, amely egy ajánló szöveggel kezdődik. A Bágyonban keletkezett és 1720-ra datált kötetet hagyományosan Ajtai Jakabnak tulajdonítják. A kézírás tanulmányozása során világossá vált, hogy a jellegzetesen szögletes írásmód ezt a kódexet összeköti egy már vizsgált kötettel. Az Ms. U. 288-as kódexszel bővebben Túri Tamás foglalkozott.[40] Bár az unitárius kéziratok katalógusa nem nevezi meg a kódex összeállítóját, Túri a másoló személyét Ajtai Kovács Jakabbal azonosítja. Ezzel kapcsolatban jegyzeteiben a következő magyarázat szerepel: „A kötet végére az Ms. U. 65-ös kötet pecsétjével ellátott tartalomjegyzék volt beté-

39 *The Manuscripts…*, 1: 23.
40 Leírását ld. Uo., 1: 67.

ve, amely Ajtai Jakab kézírásával lejegyzett műveket tartalmaz. Mivel a 65. és a 288. kötet kézírása és bőrkötése is teljesen megegyezik, így bizonyosak lehetünk a szerző személyében."[41] A két kódex láthatóan csakugyan hasonló struktúrájú, és írásképük arról tanúskodik, hogy a másolás valóban egy kéz munkája, de ha egy pillantást vetünk az Ms. U. 65-ben szereplő ajánlásra, amelyet Ajtai Kovács ténylegesen is szignált, világossá válik, hogy ennek kézírása karakteresen elüt a kódex egészétől, szövege pedig megvilágítja a kódexhez fűződő viszonyát is.

„Kegyes Olvasó!

Nemcsak az igen nagy és temérdek mekkoraságú munkák, hanem az Isten dicsőségét gerjedező szíből származott kisded munkák is érdemlenek dicséretet, mivelhogy az kisded-szerű, drága gyöngyök is az nagy kősziklákat válorral [a. m. értékkel] fellyül múlják. Ez az oka, hogy én is ez Tisztes Autornak harminc számból álló, de Isten dicsőségét terjesztő Tanításit, mint valami lelki, drága gyöngyököt rekommendálom, nem látván oly fundamentumos fogyatkozást bennek, mellyek az hüt dolgával, úgy az Isten félelmével ellenkeznének. Írám Bágyonban, anno 1720. 24. Aug. Ajtai Jákob, az bágyoni Unitárius Szent Ekklézsia lelkipásztora és a Szent Széknek notáriussa, m. p."[42]

Mivel feltételezhetően Ajtai nem saját munkája elé írta ezt az ajánlást, ezért szakítanunk kell azzal a nézettel, hogy ő lenne a kötet szerzője. A „Tisztes Autor" azonban gazdagodott még egy kötettel, és reméljük, a kódexek szorosabb vizsgálatával fény derülhet személyére is.

Felekezeti kérdések (Ms. U. 292.)

Az Ms. U. 292 jelű kódex már címleírásában sokat ígér: *Concio de diversis purgationis Leprosorum*. A leprások megtisztításának különböző módjairól szóló prédikációt 1652-ben magyar nyelven jegyezték le.[43] A forrás összesen 16 lapból áll, a füzet feltehetően kiesett egy nagyobb gyűjteményből. A cím a következő: „Concio 11. De diversis purgationis 10 leprosum. Textus ex v. 15, 16, 17, 18, 19. [Lk 17,15–19]: *Unus autem ex ipsis, ut vidit se sanatum esse* etc." A prédikáció katolikusellenes részleteket is tartalmaz. Forrását eddig nem sikerült azonosíta-

41 Ld. pl.: Túri Tamás, „Apokalipszis és mártíromság az unitáriusoknál: Egy 18. századi unitárius prédikációskötet tanulságai", in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Loci Memoriæ Hungaricæ 3. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 213–222., 213.

42 Ms. U. 65. [IIIr].

43 Leírását ld.: *The Manuscripts…*, 1: 67.

ni. Emellett érdemes megnéznünk egykori tulajdonosa jegyzetét a füzet végén, aki ezt fűzi a szöveghez: „Kálvinista papiros ez, az ki olvassa, jól megvizsgálja." A példa arra is felhívja a figyelmet, hogy míg egyes esetekben a más felekezetekből átvett beszédek az unitárius prédikátorok és olvasók számára feltétel nélkül használhatóvá váltak, más esetekben, ha egyes teológiai kérdésekben eltértek az unitárius felfogástól, nyilvánvalóan kerülendő szövegekként lettek megjelölve. Ez alapján a fennmaradt kéziratos anyag újrakatalogizálása során mindenképp feltüntetendők ezek a részletek.

Összegzés

Maria Crăciun a közelmúltban megjelent tanulmányában, amely a lutheránus könyvtárakkal és a prédikátorok olvasmányaival kapcsolatban tanulmányozza az erdélyi gyűjteményeket, bemutatta, hogyan lehet a prédikátorok olvasmánylistáit könyvtárösszeírásokból és katalógusokból rekonstruálni, arra a kérdésre fókuszálva, hogy vajon az egyházi gyűjtemények tartalmazták-e azokat a köteteket, amelyeket már 1547-ben meghatározott a zsinat, és amelyek a mindennapi lelkipásztori feladatok elvégzéséhez szükségesek voltak.[44] Bár az unitáriusok esetében konkrét szabályozások a könyvhasználattal kapcsolatban nem maradtak fenn, a prédikációkat tartalmazó unitárius kéziratok a prédikálási szokások részletesebb megismerése mellett arra is lehetőséget nyújtanak, hogy jobban megértsük, milyen forrásokból/forrásokkal dolgozhattak a 17. század városi és falusi prédikátorai. Mint láttuk, a 17. században először bátorította, majd kötelezte az egyház lelkészeit, hogy saját Bibliával rendelkezzenek. Emellett a papok, tanítók és diákok kötelezése saját prédikációk írására képet adhat arról, milyen nehézségekkel küszködtek ezek az egyházközségek és prédikátorok. Mivel a szolgálat megkívánta a hetente megszabott prédikációkon kívül az esketési és főleg temetési prédikációk megtartását is, nem meglepő, hogy a legtöbb esetben ez utóbbi témához kapcsolódó vendégszövegekkel találkozunk a fennmaradt anyagban. A nyomtatásban is megjelent katolikus és református, sokszor eleve kézikönyvként is funkcionáló források jó alapanyagnak bizonyultak ehhez a munkához. A kéziratos kötetekben fennmaradt jegyzetek pedig nemcsak arról tanúskodnak, hogy a másoló mikor, milyen alkalomra és hol használta a lejegy-

44 Maria Crăciun, "The Minister's Reading List. Religious Books in the Libraries of Transylvanian Lutheran Clergy", in *Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe*, ed. Elizabeth Dillenburg, Howard Louthan, Drew B. Thomas, Library of the Written Word 94. (Leiden–Boston: Brill, 2019), 34–57., 36.

zett beszédeket, hanem arról is, hogy utódai hogyan használták ezeket az összegyűjtött anyagokat. Míg megőrizték és továbbörökítették az unitárius prédikációkat, az interkonfesszionális források bevonásával gazdagították is a használt szövegkorpuszt a kényszerűen kéziratosságba szorult szöveghagyományozódás évtizedeiben. A 16. és 17. század unitárius prédikációirodalma annak ellenére, hogy már a 19. században elkezdődtek a feltáró kutatások, a források száma és jellege miatt még a kutatók számára sem teljes mélységében ismert. Reméljük azonban, hogy a következő évek munkája lehetőséget ad arra, hogy egy sokkal részletesebb és színesebb képet kapjunk erről a kora újkori kontextusban is különleges korpuszról, és bekapcsolhassuk azt a kora újkori egyházi irodalom kutatásába.

Maczák Ibolya[1]

Eligazítások az Oltáriszentségről: Pázmány *Kalauz*a és az új filológiai lehetőségek

Az intertextualitás vizsgálata viszonylag új, de nem előzmények nélküli sem a 20–21. századi, sem az 1800 előtti magyarországi irodalom kutatási gyakorlatában.[2] E két időszakhoz kapcsolódó, vonatkozó kutatási irányok természetszerűen igen sok tekintetben különböznek egymástól, ugyanakkor mindkét korszak intertextualitással kapcsolatos kutatásaiban, módszertanában érzékelhetők hasonló vonások.[3] Ezek jelentősége nem feltétlenül az egységes szemléletmódban keresendő, sokkal inkább azzal kapcsolatosak, hogy az eltérő kutatási irányok és gyakorlatok hogyan gazdagíthatják egymást. Írásom első felében ezért *régi* és *új* példák segítségével az intertextualitás kutatásának néhány jellemző eljárását, míg a második részben egy *régi* téma újabb szempontú elemzését mutatom be.

[1] Maczák Ibolya (1978) irodalomtörténész, tanár. 2008-ban szerzett irodalomtudományi PhD-fokozatot. Az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: régi magyarországi egyházi irodalom, 20. századi színház- és drámatörténet. Elérhetősége: maczakibolya@gmail.com.

[2] Összefoglalóan az újabb kutatási eredményekről: Maczák Ibolya, szerk., *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013); Kiss Farkas Gábor és Maczák Ibolya, szerk., *Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 22. (Budapest: MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019); Bartók István, Jankovits László és Pap Balázs, szerk., *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben: Tudományos konferencia Pécs, 2019. május 23–25.* (Pécs: PTE BTK, 2020), letöltve: 2022. február 3., http://real.mtak.hu/111939/1/imitacio_es_parafrazis.pdf.

[3] A régi magyarországi prédikációkkal kapcsolatos kompilációkutatásról összefoglalóan: Maczák Ibolya, *Elorzott szavak,* A források tükrében (Szigetmonostor: WZ Könyvek, 2010), 10–11.; Maczák Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban,* Lelkiségtörténeti tanulmányok 23. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019), 9–12.

Régi-új eljárások a kompilációkutatásban

1. Szövegpárhuzamok – két hasábon

A szövegpárhuzamok kéthasábos közlési formája Ocskay György gyakorlata nyomán terjedt el a régi magyarországi prédikációk kutatói között. Ocskay a következőképpen indokolta eljárását: „[V]alóban hűen bemutatni Pázmány és Kelemen Didák kapcsolatát a fent elmondott általános jelenségeken túlmenően csakis konkrét szövegpárhuzamok felsorakoztatásával lehetséges. Ezek az összehasonlítások bepillantást engednek a nagy egyházszónok és egy emberöltővel későbbi követője kapcsolatának mikrovilágába, és élénk fénnyel világítják meg Kelemen Didák egyéniségét, írói stilisztikai képességeit is. A szöveg-összehasonlításokra a kéthasábos közlési forma kínálkozik legalkalmasabbnak […].”[4]

Ezt a megoldást Jolanta Jastrzębska is alkalmazta, Esterházy Péter (Csokonai Lili) *Tizenhét hattyúk* című művének jelöletlen, 17–18. századi szövegátvételeit vizsgálta ilyen módon.[5] A későbbi kutatások további átvételeket is igazoltak ugyanezen a szövegkorpuszon, hasonló eljárással.[6] A források sokfélesége és terjedelme ugyanezt az összehasonlítási formát tette indokolttá, és egyre nyilvánvalóbb lett az is, hogy Esterházy más munkáit is érdemes ilyen módon vizsgálni.[7]

2. Átvételtípusok elkülönítése

A régi magyarországi prédikációk szövegátvételeinek vizsgálata során Ocskay György már idézett, 1982-ben megjelent cikkében csoportosította is az átvételeket a kompilációs eljárás, illetőleg a kompilátor gyakorlata nyomán. A kihagyás/rövidítés/tömörítés, az átfogalmazások/átdolgozások, illetve az „[e]gyéb eltérések Pázmány szövegétől” kategóriáit különítette el Kelemen Didák prédikációiban.[8] Rendszerét 2001-ben Hargitai Andrea bővítette.[9] Az ő kategóriái: sűrítés/tömörítés, kísérő magyarázat/betoldás, érvek cseréje, szócsere/behe-

4 Ocskay György, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86., 4. sz. (1982): 441.

5 Jolanta Jastrzębska, „Archaizálás és intertextualitás: Csokonai Lili: Tizenhét hattyúk”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95., 1. sz. (1991): 57–58.

6 Maczák Ibolya, „Remegő hattyú: Az Esterházyak családi naplója mint a Tizenhét hattyúk pretextusa”, *Kortárs* 63., 6. sz. (2019): 94–101.

7 Maczák Ibolya, „Régi(módi) történet – új(abb) kontextusban”, in *Kitáruló ajtók: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. Körömi Gabriella, Kusper Judit (Eger: Eszterházy Károly Egyetem – Líceum Kiadó, 2018), 11–25.

8 Ocskay, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban”…, 441–447.

9 Hargitai Andrea, „Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105., 5–6. sz. (2001): 638–656.

lyettesítés, ötletkompiláció, egyszerűsítés, variáció, kihagyás. Ezek a kategóriák fontos állomásai a kompilációkutatásnak, hiszen a szerzői/szerkesztői munka számos aspektusát vetik fel. Ezen kategóriák továbbgondolása révén igen pontosan rekonstruálhatók a szövegalkotás eljárásai.

Esterházy Péter *Harmonia Cælestis*e esetében a szerző műveinek intertextualitását vizsgáló Wernitzer Julianna kapcsolódó monográfiájában[10] a szó szerinti és nem szó szerinti idézetet, előbbin belül a gnómát, a mottót és a szólást, utóbbit illetően az allúziót, a forma- és stílusimitációt, illetve az adaptációt különítette el. A vizsgált kategóriák nyomán elsősorban az intertextuális elemek funkcióját jellemezte. Az 1800 előtti, illetve a 20. századi szövegátvételek kategóriái jelen kutatások nyomán természetesen nem helyettesíthetők egymással, hiszen másra irányulnak. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a kutatások kategorizálhatónak ítélik az intertextuális eljárásokat, illetve az ilyen módszerekkel létrejött szövegtípusokat.

3. A hagyományozódás folyamata

A kompilációs szövegalkotás vizsgálata eleve az egyes korpuszok időbeli eltérésein alapul. Ugyanakkor számos kutatás érint olyan kérdéseket, amelyek a hagyományozódás folyamatát igyekeznek rekonstruálni. Ilyenek az átvételek átvételeit igazoló tanulmányok[11] és a hagyományozódás körülményeivel foglalkozó kutatások. Ezek közül különösen jelentősek Lovas Borbála unitárius szöveghagyományozódással foglalkozó kutatásai, amelyek egyaránt érintenek kéziratos, sok tekintetben kutatatlan anyagot, szerkezeti kérdéseket és nem utolsósorban az unitárius prédikációk sajátosságait.[12]

A 20. századi szövegek esetében is előfordul az átvételek átvételének kérdése. Kipke Ágnes 2010-es tanulmányában igazolta, hogy az Esterházy-féle *Harmonia cælestis* egyik átvétele egy Esterházy Pál *Harmonia cælestis*éről írt tanulmányából származik, de nem közvetlenül: Esterházy Péter valójában a zene-

10 Wernitzer Julianna, *Idézetvilág, avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője,* Élő irodalom sorozat (Pécs–Budapest: Jelenkor–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1994), letöltve: 2022. december 16., https://opac.dia.hu/record/-/record/PIMDIA16283.

11 Legutóbb, összefoglalóan: Maczák, *Kölcsönzés és kompozíció…*, 80–83.; 170–177.

12 Lovas Borbála, „Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013), 53–71.

mű CD-jének borítószövegét használta fel.[13] A későbbi kiadások során már Esterházy is feltüntette ezt a kapcsolatot saját hivatkozáslistáján.[14]

4. Kompilált szövegek tartalmi-stiláris jelentősége

Túri Tamás[15] és Szigeti Molnár Dávid[16] kutatásai egyebek mellett a felekezetközi szempontok szerint is értelmezik a szövegátvételeket, elsősorban az unitárius prédikációkon igazolva Pázmány Pétertől származó szó szerinti szövegátvételeket, hangsúlyozva a felekezetköziség jelentőségét. Hajtman Kornél[17] Pázmány Péter szlovák nyelvű prédikációkra gyakorolt kompilatív hatását mutatta ki számos szerző esetében, utalva az interkulturális kapcsolatok sajátosságaira is.

Egy 2003-as cikkében Vadai István fontos megállapítást tett az Esterházy-féle *Fuharosok* szövegátvételeit illetően: „Bolondka, a regény értelmiségi-bohóc figurája egyfolytában Pascal-mondatokban beszél."[18] Vadai értelmezésében tehát van értelme felfedni a szerzőt és azonosítani az ő szövegének jelentőségét a szövegben – lényegében értelmezni azt, hogy milyen struktúrába illeszkedik a vendégszöveg. Mind a *régi*, mind az *új* szövegekben fontos, további jelentéstartalmak társíthatók tehát a szó szerinti, jelöletlen szövegátvételekhez.

[13] Kipke Ágnes, „»Hogy ne roggyon ránk az ég, ama isteni harmónia«: Esterházy Pál és olvasója, Esterházy Péter", in *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban": Tanulmányok az Esterházy családról,* szerk. Maczák Ibolya, A források tükrében (Szigetmonostor: WZ Könyvek, 2010), 173.

[14] „HC CD-borító". Esterházy Péter, *Harmonia cælestis* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2000), letöltve: 2022. december 16., https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-Harmonia_c_lestis-601.]

[15] Legutóbb: Túri Tamás, „Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet", in *Kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes et al., Arianna Könyvek 9. (Budapest: reciti, 2015), 197–214.

[16] Legutóbb: Szigeti Molnár Dávid, „Három felekezet egy székben: Egy kompilációtörténeti kuriózum" (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023). [Megjelenés alatt.]

[17] Legutóbb: Hajtman Kornél, „A szlovák nyelvű prédikációszövegek kutatási lehetőségei a kompiláció tükrében", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 193–201.

[18] Vadai István, „Az albatroszok fészekrakása: Egy Kosztolányi-vers utóélete", *Tiszatáj* 57., 95. sz. [különszám] (2003): 1–13.

Egy jellegzetes téma: Oltáriszentség-prédikációk

Mind az egyház- és irodalomtörténet, mind pedig a kompilációkutatás szempontjából különös jelentőségük van az Oltáriszentség-prédikációknak. Ezek ugyanis igen fontos, a teológiában kevéssé járatosak számára bonyolult kérdéskört érintenek. E tekintetben ráadásul markánsan elkülönült a katolikus és a protestáns álláspont, nem meglepő tehát, hogy a hitszónokok gyakran használták fel ilyen témájú prédikációikban Pázmány teológiai összefoglalójának, a *Kalauz*nak szövegét, gyakran szó szerint is. Az eljárásra maga a szerző buzdította a hitszónokokat, hiszen saját beszédgyűjteményének keresztény olvasókhoz írt elöljáró beszédében a következőképpen szól: „A' mostan támadott Tévelygésekellen, mivel bévségesen írtam a' *Kalaúz*-ban és egyéb Harczoló könyveimben: nem akarom it kétszerezni irásimat; hanem azokrúl ritkán és rövideden emlékezem a' Predikáczióban."[19] Ennek megfelelően a prédikációkhoz írt jegyzetek között számos helyen előfordul a vonatkozó margójegyzet: „vide Kalauz".

Pázmány második úrnapi beszéde (*A' Christus Testének valoságos jelen-léte a' Sacramentomban meg-bizonyíttatik*) ráadásul filológiai szempontból nem is önálló prédikáció, propozíciója ugyanis a következő: „[…] e mái Tanitásomban, világos Szent Irásokból, meg-bizonyítom; hogy a' *mí Meg-váltónk Szent Teste Vére, valósággal jelen vagyon az Oltári-szentségben:* melyből minden ember megtanúlhattya, minémü nagy tisztességet kel tennünk az Oltári-szentségben-lévö Christusnak, mind a' mái *Processió*-ban, mind mikor a' Szent *Misét* halgattyuk."[20] Ezt követően az alábbi, más betűtípussal szedett szöveg olvasható: „A Kalaúznak tizen-eggyedik könyvében vannak a bizonyságok: mellyeket másodszor it leírnyia nem szükséges, megtalállya a Kalaúzban, a ki olvasni akarja."[21] A megjegyzés érdekessége, hogy egyértelmű filológiai bizonyítékát adja a műfaji keveredésnek, amennyiben egy teológiai szakmunkát a prédikációhoz szervesen tartozónak, hozzáolvashatónak ítél. A teológiai összefoglalás vonatkozó részét tehát prédikációként is fel lehet használni a szerző eredeti szándéka szerint.

Összességében sokat tudunk tehát ezekben az esetekben is a kompiláció indokairól, metódusairól, jelentőségéről, mégis számtalan olyan vonása van az

19 Pázmány Péter, *A' romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egynehany innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok* (Pozsony: s. n., 1636),)?(3r.

20 Pázmány Péter, *A' Romai Anyaszentegyház Szokasából minden vasarnapokra es egynehany innepekre Rendelt Evangeliomokrúl, Predikacziok* (Pozsony: Jezsuita ny., 1636), 720.

21 Uo.

ilyen prédikációkat érintő szövegalkotási módoknak, amelyek jelenleg feltáratlanok. Az ilyen irányú vizsgálataim jelenlegi és lehetséges jövőbeni irányairól Illyés András és Kelemen Didák egy-egy prédikációja kapcsán beszélek. Eddigi kutatásaim azt igazolták, hogy a 17–18. századi szerzők közül Berents Keresztély,[22] Berényi István,[23] Bernárd Pál,[24] Farkas Lajos,[25] Harsányi István,[26] Illyés András,[27] Kelemen Didák,[28] Orlics Dániel,[29] Padányi Bíró Márton[30] és Tagányi Béla[31] neve alatt megjelent prédikációkban egyaránt található Pázmány *Kalauz*ából származó vendégszöveg. És ugyanez elmondható arról a miskolci, minorita kéziratról is, melynek szövege a jegyzetek tanúsága szerint 1792-ben, 1806-ban és 1808-ban is elhangzott.[32]

A vizsgált szövegek közül Kelemen Didákhoz kötődően több ízben is megjelent Oltáriszentség-prédikáció: 1721-ben, illetve név nélkül 1727-ben. Ez utóbbi szöveg azonban szó szerint bekerült a Kelemen Didák neve alatt publikált *Buza fejek* című prédikációgyűjteménybe mint a nagyböjti negyedik vasárnapra írt prédikáció. Megjegyzendő továbbá, hogy ezek a szövegek Kelemen Didákon kívül Bernárd Pálhoz is kapcsolhatók (akinek a neve alatt ugyancsak jelent meg Oltáriszentség-prédikáció), és eddigi kutatásaim nyomán joggal vélelmezhető, hogy Bernárd munkássága közvetítő forrás volt Pázmány Péter és Kelemen Didák életműve között.

A felsorolt Oltáriszentség-prédikációk időbeli megoszlását tekintve a legkorábbi – vélhetőleg – Bernárd Pálé, mely a 17. század 80-as éveiben íródhatott, bár csak 1735-ben jelent meg nyomtatásban. A vizsgáltak közül legkésőbbi az 1795-ös, nyomtatásban is megjelent Farkas Lajos-beszéd, illetve a korábban keletkezett, de rajta lévő jegyzés szerint 1806-ban is elhangzott kéziratos prédikáció.

22 Berents Keresztély, *Úrnapi prédikátzió* (Kassa: Ellinger, [1789]).

23 Berényi István, *Meggyőzhetetlen igazság az oltári szentségben Krisztus jelenlétéről* (Pozsony: Royer, 1749).

24 Bernárd Pál, *Lelki beszélgetés* (Kassa: Akadémiai ny., 1735).

25 Farkas Lajos, *Úrnapi beszéd* (Pest: Landerer, 1795).

26 Harsányi István, *Úr napi prédikátzió* (Pest–Pozsony: Patzkó, 1792).

27 Illyés András, *Megrövidíttetett Ige I.* (Nagyszombat: Akadémiai ny., 1691).

28 Kelemen Didák, *Úrnapi beszéd* (Pozsony: Akadémiai ny., 1721); Uő, *Buza fejek* (Kassa: Akadémiai ny., 1729).

29 Orlics Dániel, *Üdvösségre vezérlö lelki lelki [sic!] vetekedés* (Győr: Streibig, 1742).

30 Padányi Bíró Márton, *Ünnep-napokon, diætáknak alkalmatosságával, egyéb jeles napokon mondatott … prédikátziók …* (Győr: Streibig, 1761), 246–261.

31 Tagányi Béla, *Ur-teste-napi prédikáczio* (Kassa: Akadémiai ny., 1724).

32 Vö. Maczák, *Kölcsönzés és kompozíció…*, 170–177.

A felsorolt anyagból egyértelműen egy minorita és egy piarista vonal bontakozik ki. Berents Keresztély, Berényi István, Farkas Lajos, Orlics Dániel és Tagányi Béla kegyesrendiek voltak, Kelemen Didák és a szerzői jegyzést nem tartalmazó kézirat írója minorita. Mindezek természetesen nem változtatnak a Pázmány-szövegeket jellemző jezsuita vonásokon. Az sem mellékes, hogy a Kelemen Didákhoz (illetve Bernárd Pálhoz) köthető korpusz a szerzőség tekintetében lényegében egy személyhez kapcsolódik. A történelmi és egyháztörténeti források tanúsága szerint Bernárd a 17. század végének ismert hitszónoka volt.[33] A rendelkezésre álló források pedig arra engednek következtetni, hogy Kelemen Didák nemcsak ismerte, de Bernárd Pál hagyatéka alapján készítette saját prédikációit.

Egy jelentős korpusz újbóli vizsgálata

A szövegátvételek vizsgálatának középpontjában sok esetben az átvételek lokalizációja, illetve a szövegalkotási gyakorlat rekonstrukciója, a kompilátor által elvégzett munka jellemzése, kategorizálása áll. Ugyanakkor érdemesnek tűnik a szövegek összehasonlítása abból a szempontból is, hogy mi lett a munka eredménye, milyen prédikációból milyen szöveg keletkezett.

A Kelemen Didák neve alatt 1721-ben megjelent korpuszt tartalmi szempontból a legcélszerűbb Pázmány *Kalauz*ának tartalomjegyzékével összevetni. E forrás jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Kalauz* 1613-as és 1623-as kiadásában a tartalomjegyzék szerkezete jelentős mértékben eltér egymástól, elsősorban a részletezettség tekintetében. Ezek tartalmi vonatkozásainak feltárása, a Pázmány-kiadások főszövegeivel való egybevetés természetesen önálló kutatási feladatot jelenthet, ám mint Ocskay György 1982-ben meggyőzően igazolta, joggal feltételezhetjük, hogy a Kelemen-szöveg kompilátora az 1623-as kiadást használta.[34] Ezt szem előtt tartva érdemes még egyszer áttekintenünk az 1623-as kiadás tartalomjegyzékét:

33 Összefoglalóan: Maczák Ibolya, „»Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán« (Kompiláció mint ferences–jezsuita »határvonal«)", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 157–167.

34 Ocskay, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban"…, 436–448.

„*I. RESZE. Valoságoson jelen vagyon a' CHRISTVS Teste az Oltári* Sacramentom*ban.*
¶ 1. Zvinglius vélekedése a' Sacramentomrúl.
¶ 2. Calvinus vélekedése az Oltári Sacramentomrúl.
¶ 3. A' Christus teste, valósággal jelen a' Sacramentomban.
Num. 1. ELSÖ Bizonyság, ama' mondásbol, Ez az én Testem.
Num. 2. MASODIK Bizonyság, a' Pohárról-való Igékböl.
Num. [3]. HARMADIK Bizonyság, Szent Iánosnak hatodik részéböl.
Num. 4. NEGYEDIK, és EÖTÖDIK Bizonyság, a' Sz. Pál szavaiból.
Num. 5. A' Szent Iráson éppíttetet Okoskodással, ezen Igazság erössittetik.
Num. 6. A' régi Ecclesiának tanú-bizonysága, erösíti ezen Igazságot.
¶ 4. A' Calvinisták Bizonysági meg-fejtetnek.
II. RESZE. A' Christus Teste, Extra usum, *jelen vagyon a'* Sacramentom*ban.*
III. RESZE. A' Christus Teste, mindenüt jelen nincsen.
¶ 1. Az Ubiquisták vallása mi légyen?
¶ 2. A' Romai Ecclesiának igaz tanitása meg-bizonyittatik.
¶ 3. Az Ubiquisták bizonysági meg-fejtetnek.
IV. RESZE. A' Kenyér és Bor, meg nem marad a' Sacramentom*ban.*
¶ 1. Miben légyen a' Közbe-vetés?
¶ 2. A' Transsubstanciacio nevén, ok nélkül akadoznak az Ujitók.
¶ 3. A' Sz. Irásbol meg-bizonyosodik, a' Kenyérnek és Bórnak el-változása.
¶ 4. Az Ellenkezö bizonyságok meg-rontatnak.
V. RESZE. Az Vr-vacsorájának EGY SZIN-alat vételérül.
¶ 1. Miben légyen gyökere a' Közbe-vetésnek?
¶ 2. Az Ujitók vélekedése, a' közbe-vetett dolgokrúl.
¶ 3. A' Christus példája, nem kötelez mindeneket a' Két színre.
¶ 4. Ama szókkal, EZT cselekedgyétek, nem köteleztetünk a' Két színre.
¶ 5. Ama mondással, IGYatok ebböl minnyájan, nem köteleztetünk a' Két Színre.
¶ 6. A' Két színnek szükséges-vólta, meg nem bizonyodik a' Szent Iános hatodik részéböl.
¶ 7. Sz. Pál, a Két szinnek szükséges-vóltát nem jelenti.
¶ 8. Elégségesnek mutattatik az Egy szín-vétel.
¶ 9. Egy-nehány Kérdéssel, meg-óltatik a' Két színeseknek Pohár szomjuhozása.
¶ 10. A' régi Ecclesiában, helye vólt az Egy szín-vételnek.
¶ 11. Mélto Okok vannak, az Egy színnek osztogatásában.

VI. RESZE. A' MISE, igaz Aldozat.
¶ 1. Micsoda az Aldozat?
¶ 2. Miben légyen a' Közbe-vetésnek fondamentoma?
¶ 3. A' Mise, igaz Aldozat.
Num. 1. A' Sacramentomnak elsö rendeléséböl ki-tetczik, hogy a' Mise, igaz Aldozat.
Num. 2. A' Melchisedek Papságának hasonlatosságából ki-tetczik, hogy a' Mise Aldozat.
Num. 3. Malachias, a' töb Profetákkal egyetemben, bizonyittya az Uj Testamentom-béli Aldozatot.
Num. 4. Az Uj Testamentomban, Papok és Oltárok lévén, igaz Aldozatnak kel lenni.
Num. 5. Az igaz Okosság, és a' régi Szent Atyák, a' Misében-valo Aldozatot erösítik.
¶ 4. Az El-szakadtak Ellen-vetési meg-rostáltatnak."[35]

Ha kiemeljük azokat a fejezeteket, amelyekből a Kelemen Didák-beszéd szerzője kompilált, a következő szerkezeti vázlatot kapjuk:[36]

Valoságoson jelen vagyon a' CHRISTVS Teste az Oltári Sacramentom*ban.*
Bizonyság, ama' mondásbol, Ez az én Testem.
Bizonyság, Szent Iánosnak hatodik részéböl.
A' Calvinisták Bizonysági meg-fejtetnek.
A' Kenyér és Bor, meg nem marad a' Sacramentom*ban.*
Az Ellenkezö bizonyságok meg-rontatnak.

A vázlatból két dolog mindenképpen világossá válik: egyrészt az, hogy az 1721-es szöveg összeállítója a *Kalauz* 11. könyvének kis részét használta fel, jóllehet ez a prédikációnak jelentős hányada. Ugyanakkor a forrásmű több fejezetéből válogatott, s – amint azt korábbi kutatásaimban is igazoltam[37] – a kapcsolódó Pázmány-prédikációt is használta. Még tanulságosabb azonban egy másik

35 Pázmány Péter, *Igassagra vezerlœ kalauz* (Pozsony: [typ. Soc. Jesu, 1623]), [)( )(5 r–v].

36 Félkövér betűtípussal kiemelve a fejezetcímek, ahonnan az átvételek származnak.

37 Maczák Ibolya, „Kalauzból kompilált szövegrészek két 17. századi szentbeszédben", in *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 14. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 115–128.

átvétellel összehasonlítani az 1721-es szöveget, mégpedig Illyés András 1691-ben publikált beszédével.[38] Ugyanezzel az eljárással (vagyis a Pázmány-forrás fejezeteivel összevetve) a következőket látjuk:

Valoságoson jelen vagyon a' CHRISTVS Teste az Oltári Sacramentom*ban.*
Bizonyság, ama' mondásbol, Ez az én Testem.
Bizonyság, a' Pohárról-való Igékböl.
Bizonyság, Szent Iánosnak hatodik részéböl.

Az Illyés-szöveg amellett, hogy lényegében azonos fejezetekből származó szövegekből áll, tulajdonképpen egyetlen kérdéskört dolgoz fel: Krisztus jelenlétének igazolását az Oltáriszentségben szentírási források nyomán. Az 1721-es beszédben azonban jól láthatóan jelentős szerepet kap a hitvita is. A bibliai hivatkozások aránya megváltozik, és nagyobb szerepet kap a protestáns tanok cáfolata. Jól érzékelhető tehát, hogy azonos forrásból származó, azonos műfajú szövegek is jelentős tartalmi különbségeket mutatnak. Mindez természetszerűen összhangban áll a szövegek funkciójával is. A Kelemen Didák-szöveg a címlap tanúsága szerint eredeti formájában élőszóban hangzott el, míg Illyés beszéde mintaprédikációi gyűjteményében látott napvilágot.

Minorita prédikáció – Padányi tollából?

Érdekes, újabb kutatási fejlemény a Padányi-korpusz kompilált szövegeinek feltárása. Bizonyossá vált ugyanis, hogy a hitszónok egyik Oltáriszentség-beszédében jelentős mértékben használt *Kalauz*-átvételeket. Sőt, olyan szövegrészek is fellelhetők beszédében, amelyek forrása (eddigi ismereteink szerint) az 1721-es Kelemen-beszéd. Pázmánynál ez a szöveg nem szerepel, és jelenleg más forrása sem ismert. Jól példázza ezt a következő szövegrész is:

38 Illyés, *Megrövidíttetett Ige…*, 434–443.

Kelemen Didák	Padányi Bíró Márton
„**Tudván a' pokolbéli Sátán, hogy a' tilalmas fának gyümölcsitöl** megsajladot **emberi lélek, kitt a' bünnek mérge el-óltott** vala, **evel az Angyali Kenyérnek ételével, mellyet a' Mennyei orvos a' vég vacsorán osztogatván, meg kezde éledni, és örök életre serkenni, nem csak irtoztattni kezde némelyeket ennek vételitöl, Qomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?** Szent János könyvének hatodik részében, és ötven harmadik versében. Mint adhattya nékünk ö magát testi eledelre? **hanem ugy cselekedék, mint a' meg szállott várral bánik az ellenség, kinek élésit el-fogja, hogy könnyebben meg vehesse. Ugy ö-is, azt a' keresztyénségnek lelki táplálását el-akarja lopni, hogy az el-erötlenült, 's el-szakaszkodott lelkeket, könnyebben meg-győzhesse. Azért mihent Christus Urunk emlékezetet tön erröl a'** Sacramentumrol, **ottanfel-indittá a' Sátán Judást, hogy ne hinné, kiért Christus Urunk ötöt ordögnek nevezé.**"[39]	„**Tudván a' pokolbéli Sátán, hogy a' tiltott fának gyümölcsitül** meg-vesztegetett, és magában meg-hasonlott, el-fajúlt **emberi lélek, kit a' bünnek mérge el-oltott,** 's meg-ölt, **ezzel az Angyali kenyérnek ételével, mellyet a' mennyei Orvos a' vég Vacsorán osztogatott, meg-kezde éledni, és örök életre föl-serkenni, nem csak irtóztatni kezde némellyeket ennek vételétül, *quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum? et cc.* hanem ugy cselekedék, mint az ellenség bánik a' meg-szállott várral, kinek élését fogja-e, hogy könnyebben meg-vehesse; Ugy ö-is, ezt a' Kereszténségnek lelki táplálását el-akarja** lopni, ettül nagy szorgalmatossággal igyekezik a' hiveket el-idegeniteni, **hogy az el-erötlenült, és el-szakaszkodott lelkeket könnyebben meg-győzhesse. Azért mihent Kristus Urunk emlékezetet tött errül a'** Szentségrül, **ottan föl-inditá a' Sátán Judást, hogy ne** hinné ennek igazságát, **kiért Kristus Urunk ördögnek nevezé ötet.**"[40]

Az átvétel fontos tanulsága, hogy szoros kapcsolatot mutat a ferences korpusszal. Amennyiben további adatokkal is igazolható, hogy Padányi a Kelemen Didák-szöveget használta fel, joggal beszélhetünk a kompiláció kompilációjáról. Sőt, ha igazolhatóvá válik az, hogy Kelemen Didák munkáinak jelentős részét

39 Kelemen, *Úrnapi beszéd,* [4].

40 Padányi, *Ünnep-napokon, diætáknak alkalmatosságával, egyéb jeles napokon mondatott … prédikátziók …,* 251.

egy Bernárd Pál-kéziratból vette át, s ez igaz az 1721-es szövegre is, akkor a szó szerinti szövegátvétel négy fázisát különíthetjük el Pázmány, Bernárd, Kelemen és Padányi munkája révén. Korábban ezt az eljárást már egy minorita kéziraton sikerült igazolni, a Padányi nevével fémjelzett kötet azonban bizonyítja, hogy a szerzetesrenden kívül is ismert, elterjedt volt a szöveg.

A szöveget a nyomtatvány tanúsága szerint 1729-ben mondta el Padányi, ám a mű nyomtatásban csak az 1761-es kötetben jelent meg. Joggal merül fel a kérdés, hogy változtatott-e az idők során Padányi a szövegen. Legalább ennyire fontos lenne a Kelemen Didák-szövegek egybevetése is. Korábban csak a Bernárd Pál neve alatt megjelent beszédben volt igazolható az 1721-es szöveg jelenléte, majd világossá vált, hogy az 1792-re datált minorita kéziratban is fellelhetők ezzel egyező részek. Újabb kutatásaim szerint Kelemen Didák 1727-es, illetve 1729-es szövegében is található az 1721-es beszéddel egyező szövegrész.[41]

Fontos lenne tehát elvégezni a szövegek minél pontosabb összehasonlítását. Ehhez kapcsolódóan joggal remélhetjük a különböző elektronikus segédletek hathatós bevonását is. Ezek eredményes használatához azonban számos megelőző munkafázis (elsősorban a szövegek digitalizálása és egységesítése) lenne szükséges.

41 Megjelenés alatt.

Kelemen Didák úrnapi beszédének forrásai

(1721)

Pázmány Péter	Kelemen Didák
	[1] *Accipite et comedite, hoc est Corpus meum.* Math. 26. v. 26. *Vegyétek, és egyétek, ez az En Testem. Sz. Máté Evangelistának huszon hatodik részíben, és huszon hatodik versében.*
	Mikor a' felséges Isten az Izrael népit Ægyptomból ki hozná a' téjjel mézzel folyó igiret földibe ama nagy pusztán által, kiröl irja Jérémias Proféta könyvének második részíben, hogy lakhatattlan, és utatlan hordozta Isten ököt, mellyen férfiu nem járt, és ember soha nem lakot, azt mongya a' szent irás, hogy az ehségh miat el szakadozván a' sokaság zúgolódék Mojses és Aron ellen, mondván: Vajha hóltunk volna meg Ægyptus földibe, mikor a' fazék hús mellet ülünk vala, és elégh kenyeret eszünk vala, miért hoztatok ki minket a' pusztába, hogy az egész sokaságot ehséggel ölnétek meg? Monda az Ur Mojsesnek: Imé én az Égböl adok néktek kenyeret, mennyen ki a' nép, és szedgyen a' menyi elégh naponként. Megh biztatá Mojses az Izrael fiait, reggel, ugy mond: meg láttjátok az Ur dicsöségit, elégh kenyeret ád néktek. Más napra virradván, ki méne

a' tábori nép a' sátorból, hát a' tábor környül valami apro, hasonló a' földön való harmathoz, mind el-lepte a' földnek szinét, kitt látván az Izraël Fiai, mondának egy másnak: *Manhu,* mely azt tészi, micsoda ez? mert nem tudgyák vala mi volna, kinek monda Mojses: *Iste est panis, quem dedit vobis Deus ad vescendum*. Ez a' [2] kenyér, mellyet az Ur adott néktek eledelre, Mojses második könyvének tizen hatodik részіben, és tizen ötödik versében.

Keresztények, nem de nem világos példája volté ez annak, a' mitt cselekedett édes Idvözitönk, az Uj Testamentum fel állatásakor? az ö Anyaszentegyháznak lelki táborát meg inditván, a' Mennyei igiretnek téjjel mézzel, az az edéssséggel, gyönyörüséggel folyo földe felé, a' világ Ægyptussából, hogy e' halandóság pusztáján által mentekben, el ne fogyatkoznék éhségh, és szomjúság miat, a' világ idvösségire virradásának hajnalában malasztal harmatoztatván az egeket, menyböl adott kenyeret, és délben a' kö sziklát meg ütvén, az ö szentséges oldalát, nem a' Mojses veszszejivel, hanem a' Longinus dárdájával, bövséges italt adott az ö népének. Ezt vészszük az Ur vacsorájában, az oltári szentségben, kiröl, mint régen a'Mannárol kérdés támada az emberek között, *Manhu, quid est?* vallyon micsoda ez? Kérgyük meg Mojsest ö magát az Ur Jésust: Uram micsoda ez? meg mongya Szent János hatodik részinek ötven kilen-

„**Oh mely csudálatos méltoztatása; mely ki-magyarázhatatlan kegyelmessége ez a' mí Istenünknek, hogy** […] **önnön-maga, az Emberi testbe öltözöt Isteni Felség, tulajdon maga Szent Testét Vérét, adgya ételül italúl nékünk; és úgy adgya, hogy Világ végéig, minden napokon velünk marad, és jelen-létével künnyebbíti szarándokságunkat? Ennek a' felséges Jó tétemenynek, ennek a' Mennyei** lakodalomnak **elsö rendelésének emlékezetire, illi, és szenteli a' mái napot az Anyaszentegyház. Es, miképpen az egy-ügyű kösség Christus Urunkat Virág vasárnap, szép *Processió*-val kísérte, és tisztelte; miképpen *Dávid,* az Isten Szekrényét víg éneklésekkel hordozta; miképpen a' 'Sido Nép, nagy** örömmel **táborba vitte ezt az Ereklyét, az Isten Szekrényét: úgy, az egész Keresztyén Világ a' mái napon, külömb-féle szép készületekkel, örvendetes éneklésekkel, dobok, trom-**

czedik versében. *Hic est panis, qui de cælo descendit,* ez a' kenyér, ugy mond: mely az égböl szállott alá. Micsoda kenyér szállott az égböl alá? *Ego sum panis vivus, qui de cælo descendi.* Ugyan szent János hatodik részinek ötven egyegyedik versében. En vagyok az élö kenyér, ki Menyböl szállottam alá. Még-is mond világosabban meg micsoda ez? *Panis, quem ego dabo, Caro mea est pro mundi vita* Szent János fellyeb meg nevezet részinek ötven kettödik versében. A kenyér mellyet én adok, az én Testem, mellyet a' világ életiért adok. **Oh mely csudálatos méltoztatása! mely ki magyarázhatatlan kegyelmessége ez, a' mi Istenünknek, hogy önön maga az emberi testbe öltözött Isteni Felség, tulajdon maga szent Testit, vérit adgya ételül, italul nékünk, és ugy adgya, hogy,** a' mint szent Máté Evangélistának huszon nyolczadik részíben, és huszadik versében, irva vagyon, **hogy világ végiig minden napokon velünk marad, és jelen létivel könnyebbitti szarándokságunkat. Ennek a' felséges jó tétemenynek, ennek a' mennyei** vendégségnek **elsö rendelésinek emlékezetire ülli, és szenteli e' mái napot az Anya szent egyház, és mi képpen az együgyü kösség Christus Urunkot virág vasárnap szép processioval késérte, és tisztelte, miképpen Dávid az Isten szekrényit vig** örömmel, **éneklésekkel hordozta, mi képpen a' zsido nép nagy** vigasággal **táborba vitte ezt az ereklyét az Isten szekré-**

biták harsogásásval, úczánként kíséri, és dücsöíti Christust, ennek a' Mennyei Lakodalomnak rendeléseért."[1]

„Ah mély drága dolog vólna, ha minnyájan eggyet értvén, égyenlő szűvel-lélekkel vallanók; hogy ugyan azon Christus, a' ki mí-érettünk a' Kereszt-fán áldoztatot, jelen vagyon ebben az Oltári-szentségben, és őtet egy-aránt tisztelnők a' mái szép Processió-ban!"[2]

nyit, ugy az egész keresztény világ e' mái[3]napon külömb-féle szép készületekkel, örvendetes éneklésekkel, dobok, trombiták harsogásásval uczczánként késéri, és dicsöitti Christust, ennekt, a' Mennyei lakodalomnak rendelésiért. Ah mély drága dolog vólna, ha minnyájon egygyet értvén, egyenlö szivel, lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a' ki mi érettünk a' kereszt fán áldoztatott, jelen vagyon ebben, az oltári szentségben, s-ötött egy aránt tisztelnök a' mái processióban.

De oly idöre jutottunk, melyben rajtunk tellyesedett, a' mitt régen szent Pál az Efésumbélieknek monda Miletum várossából Jérusalemben valo indulásakor: Apostolok cselekedetinek huszadik részíben, és huszon kilenczedik versében. En tudom, hogy az én el menetelem után ragadozó farkasak jönek közötökbe nem kimilvén a' nyájat, és magatok közül-is támadnak hamissat szólló férfiak, hogy a' tanitványokot magok után vonnyák. Bé tellyesedett a' mitt monda szent János elsö levelinek második részinek tizen kilenczedik versében. *ex nobis prodierunt,* az igazak közül mentek ki a' lélek-szédittök, a' mint a' mi Atjáink idejében a' Pápisták közul mene ki ezer ött száz tizen hét esztendöben Luther Márton, és ezer ött száz harmincz négy esztendöben Kálvinus János, kik magok után tanitványokott vonván, Apostoli hazánkba-is bé-vonódának. Ezek a' Christus világos szavai, Apos-

[1] Pázmány Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok* (Pozsony, 1636), 710.

[2] Uo., 720.

tolok, Evangelísták irási, 's- tanitási ellen való uj tudományt kezdének tanitani, s-azt állittani, hogy nem ugy vagyon, a' mint Christus mongya, az Evangelisták irják, hogy az ö Teste.

Az elsö, kitt a' testi gyönyörüségek ki csiklandának a' csuklyából, hiszi-is, nem-is. Mert azt mongya: hogy Christus Teste-is, kenyér-is, a' Teste-is a' kenyérrel egyegyüt, vagy benne, vagy alatta, vagy mellette ott vagyon valahól. A' másik, a' ki fazakat törvén ki szökék közüullunk, meg vakmerösitvén magát, egy általlyában csak meg tagadá, hogy nem valóságos Teste, s-vére, hanem csak jele, pecséttje; sok szegény lelkeket meg csalának, s-magoktól ki gondolt tudományra huzának. Kire nézve, hogy az illyen szegény lelkek magokot észre vehessék, s-lelkünk vesztése alat hagyott meg böcsülhetettlen jó tételményit Christus Urunknak meg ismérhessék, mert lélek vesztése alatt hadta ö szent Felsége, hogy az ö szent Testivel éllyünk, mert azt mongya a' szent János hatodik részinek ötven negyedik versében, hogy ha aval nem élünk, örök életünk nem lészen. Azért Isten malasztjával azon lészek, hogy meg mutasam mái præ-[4]dikátiomban, hogy az Ur vacsorájában nem puszta kenyér vagyon, hanem azon valoságos test, mely a' szüz Mariától születetett, és a' keresztfán a' világ váltságáért adatott.

Tudván a' pokolbéli Sátán, hogy a' tilalmas fának gyümölcsitöl meg sajladot emberi lélek, kitt a' bünnek mérge

„**Ugy tetczik, hogy a' Felséges Isten, világ kezdetitűl fogva, szinte a' Vég-vacsorának vendégségéig, arra igazította csudálatos cselekedetit; hogy ennek, a' mit az Oltári-szentségrűl vallunk, hitelt szerzene; és egyéb csudáival, ennek hitelére** készítené **az embereket. Erre-nézve mondotta Szent *Dávid;*** hogy Isten, csudálatos Eledelt rendelvén Híveinek, ***Memoriam fecit mirabilium suorum* sommában foglalta minden csudálatosságit; és abban az Eledelben emlekezetit hadta, mind azoknak a' természet-felet-való Csudáknak, mellyeket az-elöt cselekedet:** a' végre, el-óltott vala, evel az Angyali Kenyérnek ételével, mellyet a' Mennyei orvos a' vég vacsorán osztogatván, meg kezde éledni, és örök életre serkenni, nem csak irtoztattni kezde némelyeket ennek vételitöl, *Qumodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?* Szent János könyvének hatodik részíben, és ötven harmadik versében. Mint adhattya nékünk ö maga testit eledelre? hanem ugy cselekedék, mint a' meg szállott várral bánik az ellenség, kinek élésit el-fogja, hogy könnyebben meg vehesse. Ugy ö-is, azt a' keresztyénségnek lelki táplálását el-akarja lopni, hogy az el-erötlenült, 's el-szakaszkodott lelkeket, könnyebben meg-gyözhesse. Azért mihent Christus Urunk emlékezetet tön erröl a' Sacramentumrol, ottan fel-indittá a' Sátán Judást, hogy ne hinné, kiért Christus Urunk ötöt ordögnek nevezé. **Ugy teczczik, hogy a' Felséges Isten, világ kezdetitöl fogvást szintén a' vég vacsorának vendégségéig arra igazitotta csudálatos cselekedetit, hogy ennek, a' mitt az óltári szentségröl vallunk, hitelt szerzene, és egyéb csudáival ennek hitelére** kénszerittené **az embereket. Erre nézve mondotta Szent Dávid** a' száz tizedik soltárnak negyedik versében. ***Memoriam fecit mirabilium suorum** misericors, et miserator Dominus, escam dedit timentibus se.* Emlékezetet szerzet az irgalmas, és könyörülö Ur, eledelt adott az ötött félöknek. Mikor tudni-illik a' végh vacsorán **sommába foglalta minden csudála-**

hogy amazok emlekezetivel, ennek hitelére édesdedben hajollyon értelmünk. A' Teremtésben, Isten egy szavával semmiből **teremté az Eget földet. Az-után a' Földnek némely részeit, fákká, füvekké,** és **barmokká; a' Víznek részeit, halakká, és madarakká változtatá. mivel mind ezeket, Földből** és **Vízből alkotá.** Tovább: **Egy darab sárt vén** kezébe **Isten, és azt *Adám* testévé változtatá: *Adám*-nak egy óldala csontyából, egész Aszonyembert** éppítte. **A' mely Isten mind ezeket egy szavával végbe vitte: mit csudálod (ugy-mond Szent *Ambrús,*) ha egy szavával a' kenyeret Testé tészi? Sokkal nagyobbak amazok a' régi csudálatosságok, hogy-sem a' mit az Oltári-szentségről hiszünk. Ha azért tusakodik okosságunk, és azt kiáltya: *Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?* Mint adhattya** ez nékünk **az ö Testét, hogy meg-együk? Emlekezzél az Istennek régi** cselekedetiről, **és azt felellyed: A' mint egy darab sárból egész Embert formálhatot; a' mint semmiből mindent alkothatot egy mondással, oly künyű néki ama' mondással, *Hoc est Corpus meum,* Ez az én Testem, a' kenyeret Testé változtatni."**[3]

tosságit, és abban az eledelben emlékezetit hadta mind azoknak a' természet felet való csudáknak, mellyeket az elött cselekedett, hogy amazok emlekezetivel ennek hitelére édesdebben hajollyon értelmünk. A' teremtésben Isten egy szavával teremté az eget, és a' **földet, az után a' földnek némely részeit fákká, füvekké, barmokká, a' viznek részeit halakká, és madarakká változtatta, mivel mind ezeket földböl vizböl alkotta,** az után **egy darab sárt vön Isten, és azt Ádám testévé változtatta. Adámnak** ismét **egy oldala csontyából egész Aszony embert** teremte. **A' mely Isten mind ezeket egy szavával végben vitte; mitt csudálod, ugy mond szent Ambrus, ha egy szovával a' kenyeret Testévé tészi. Sokkal nagyobbak amazok a' régi csudálatosságok, hogy sem a' mitt** [5] **az oltári szentségröl hiszünk. Ha azért tusakodik okosságunk, és azt kiáltja: *Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?* mint adhattja az ö testit, hógy meg együk? emlékezzel az Istennek régi** csuda tételiröl, **és azt felelljed: a' mint egy darab sárból egész embert formálhatott, a' mint semmiből mindent alkothatot egy mondásávaal, oly künyü néki ama mondással, *Hoc est Corpus meum,* ez az én Testem, a' kenyeret testé változtattni.**

Mikor a' vég vacsorához le telepedet volna Christus Urunk, azt irják a' szent Evangelisták, kik akkor jelen vóltak, hogy vette a' kenyeret, meg ál-

[3] Pázmány, *A romai anyaszentegyház szokasából,* 712.

„Ezekből a' Christus szavaiból kitetczik, **hogy nem csak az ő testének jelét, hanem valoságoson Sz. Testét Vérét adta nékünk eledelül.** […] **Mert mind a' *Sidók,* 's mind a' Tanitványok,**

dotta, meg szegte, és arról, a' mitt kezében tartott a' mitt az Apostoloknak adott, azt mondotta: ez az én Testem, mely ti érettetek adatik, ez az én vérem, az uj Testamentumé, mely sokakért ki ontatik, szent Márk Evangelista könyvének tizen negyedik részben, és negyven kettödik versében. Itt az igaz mondó Christus oly testének mondotta, a' mitt eledelül nyujtot az Apostoloknak, mely a' keresztre adatandó vólt, oly vért nyujtot, mely a' keresztfán ki ontatando vólt; de ott sem kenyeret nem szegeztek a' keresztre, se bort rajta nem óntottak: nem bor vólt hát az, se kenyér voltaképpen, hanem a' bornak, és kenyérnek szine alat a' Christus valóságos Teste, vére; más képpen a' következnék, hogy kenyéren, boron váltattunk meg. Vegyétek, és egyétek: ez az én testem, mely ti érettetek adatik. hová lehet ennél világosab szó? még sem hihetik az Uy világ fiaj. Itt azt kérdem; Christus azt adta-é tanitványinak a' mitt mond, hogy ád, vagy nem? ha azt adta, tehát a' maga valóságos Testit adta, mert azt mongya, hogy adgya ezen szokkal: vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik, tehát nem kenyeret, nem jelit, pecsétyit adta szent Testinek. ha pedig valaki azt mongya, hogy nem adta, a' mitt mondott, lássa, ha meg meri Christust hazutolni.

Hogy az ö Testinek nem csak jelit, hanem valoságoson szent Testit, vérit adta nékünk eledelül Christus, abból-is ki teczczik: mert mind a'

azt értették a' Christus szaván, hogy valoságoson Christus testét kel enniek; és azért […]. Ha Christus csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ád, mely az ö testének jele; csak oly künyű dolog vólt a' mit mondot, mely künyű egy czégért bornak jelévé tenni: **egy szóval ki-vehetet vólna minden botránko zást a' *Sidók* és Tanitványok szüvéből. Kivántatot-is Atyai szeretetihez, hogy, ha az ő szavának szokatlan homályossága adot okot a' nagy botránkozásra, meg-magyarázván mondását, ki venné a' botránkozást. Mert, ha** Sz. *Pál,* el nem szenvedheté a' Sz. Péter cselekedetiből támadot botránkozást; sokkal inkáb, a' ki vérével meg-váltot minket, az ö szavaiból származot botránkozást el nem szenvedte vólna. **De, minthogy** a' Christus **szavai világosok valának, és nem az** Urunk **szavainak homályossága, hanem a' halgatók hitetlensége vólt oka a' botránkozásnak; a' mit eléb mondot vala Christus, ugyan azont, a' *Sidók* botránkozása-után bőveb szóval állatá**, *v. 54. 55. 56. 57. 58. 59.* **A' Tanitványok botránkozása-után pedig, azt mondgya** nékik: ***Ez botránkoztatott-meg meg titeket? Hát mikor látandgyátok az ember fiát felmenni, a' hol eléb vala?* az-az, ha ezt ily nehéznek itílitek mostan, mentül nehezebben hihetitek, menybe menesidók, s-mind a' Tanitványok azt értették a' Christus szaván, hogy valoságoson szent Testit kell enniek, és azért vetekednek vala a' sidók, s-némely Tanitványi-is**: szent János könyvének hatodik részében. Azért hagyákel, és immáron nem járnak vala véle. **Ha Christus Urunk csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ád, mely az ö Testinek jele, csak egy szoval ki vehetett volna minden botránko-**[6] **zást a' sidók és Tanitványok szivéből, kivántatott-is Atjai szeretetihez, hogy ha az ö szavának szokatlan homályossága adot okot a' nagy botránkozásra, meg magyarázván mondását, ki venné a' botránkozást. mert ha** Nicodémusnak, ki az ö szent Felséginék az ujonnan születésröl való tanitásában meg ütközék, világos szókkal meg fejté a' keresztséget, mi képpen születhetik az ember ujonnan? itt-is nem restelt volna egy szótt mondani, ha nem az ö testéröl kellett vólna érteni mondását.

De mint-hogy az ö **szavaj világosok valának, és nem az** ö **szavainak homályossága, hanem a' halgatók hitetlensége volt oka a' botránkozásnak, a' mitt elébb mondott vala Christus, ugyan azont, a' sidok botránkozása után bövebb szóval állatta:** *Amen Amen dico vobis: nisi manducaveritis carnem Filii hominis et biberitis ejus Sanguinem non habebitis vitam in vobis,* szent János hatodik részinek ötven negyedik versében: Bizony bizony mondom néktek, ha nem észitek az

telem-után, hogy it e' földön, az én Testemet kellyen ennetek?"[4]

ember Fiának Testit, és nem iszszátok az ö vérit, nem lészen élet ti bennetek.

A' Tanitványok botránkozása után pedig azt mondá: Ez botránkoztatotté meg titeket? hát mikor látangyátok az ember Fiát fel menni, a' hol elébb vala, ugyan szent János hatodik részinek hatvan harmadik versében. **Az az, ha eszt ily nehéznek itilitek mostan, mentöl nehezebben hihetitek menybe menetelem után, hogy itt a' földön az én Testemet kellyen ennetek.** Láttjátok-é mint erösitti Christus a' Tanitványokot az ö testiröl való értelemben. El hivék azért az Apostolok, hogy Christus Urunk ököt meg nem csalta; a' mit mondott hogy ád, a' hellyet egyebet mást nem adott, hanem a' maga valoságos Testit, vérit. Vegyeték, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik. Nem hihetékel a' sidók, azért hit nélkül maradának, némely Tanitványok-is ebben megütközvén, oda hagyák Christúst. Ebböl a' mostaniak-is érthetnek, ha ök-Jésussal járnaké, vagj a' szökevény tanitványokkal. Szent Pál tanitván a' Korintus városbélieket az Ur vacsorájárol azt mongya: Korintus béliekhez irt elsö levelinek tizen egygyedik részíben, és huszon negyedik versében, én az Urtol vöttem, a' mitt elötökbe-is adtam, hogy az Ur-Jésus a' mely éjjel el-árultaték, vévé a' Kenyeret, és hálákott adván meg szegé, és monda: vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik.

[4] Pázmány Péter, *Igassagra vezerlœ kalauz* (Pozsony, 1623), 827–828. „…bizonyossá válik, hogy Kelemen Didák munkája során a »Kalauz« második kiadását *használta, esetleg a harmadikat, mivel a következő már igen későn, 1766-ban jelenik meg.*" (Ocskay György, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 4. sz. (1982): 445.)

Láddé, hogy nem csak jele, és pecséttje, hanem teste, és az

[7] a' teste, mely mi érettünk adatott. […] vólt a' Tanitványokért, azt adta nékik a' vég vacsorán; de valóságos teste vólt a' Christus Jésusnak érettetek adatandó, nem testinek jele, s-pecséttje, tehát valoságos testit adta.

Azt-is mongya szent Pál, az emlitett résznek huszon hetedik versében, hogy a' ki méltatlan vészi az Ur vacsoráját, *reus erit Corporis, et Sangvinis Domini;* vétkezik az Ur Teste, s-veré ellen mint árulo, s-gyilkos. Kérdem; mint vétkezik az Ur Teste ellen, ha csak jele az Ur testinek? Lám a' feszület-is jele a' Christusnak, és szenvedésit; halálát világosabban jedzi szemünk elött, mint a' kenyér, és bor, még-is ha ki illyen jedzö képet (ha meg enni való matériából állana) meg ennék akár mely méltatlanul, nem volna vétke az Ur testi ellen, honnan vét hát ollyan nagyot, mint a' ki árulója, gyilkosa a' Christus Testinek? *reus erit Corporis, et Sangvinis Domini;* hanem innen, mert jelen vagyon ott valoságoson a' Christus teste, vére, és azt illeti böcsületlenséggel méltatlanúl vévén magához. **Annak-felette Christus** Urunk **mint kegyes Atja, halálának elötte testamentumot szerze az utólsó vacsorán, és az emberi nemzetséggel** uj **szövetséget, uj frigyet vete. tudva vagyon pedig, hogy az okos Atja az ö fiaj közöt való békeségre** nézve, **gondot viselvén, a' Testamentumot mint szinte a' frigy levelét, tulajdon, és vi-**

„Ennek-felette, Christus mint kegyes Atya, halálának-elötte *Testamento*t szerze az utólso Vacsorán, és az emberi nemzetséggel uj frigyet és **szövetséget vete. Tudva vagyon pedig, hogy az okos Atya, az ő fiaiközöt-valo békeségre gondot viselvén, a' *Testamento*t, mint szinte a' Frígy-levelet,** künyü, **tulajdon, és vi-**

lágos szókkal irja. Azért, ha valaki *Testamentom*ban, egy kö-házat, vagy egy hordó-bort hagyna baráttyának; akár-mint vítatná a' meg-hólt embernek patvaros fia, hogy az ö attya, csak egy kö-háznak le-íratot képét hatta *testamentom*ban; és a' hordó-bornak ki-függesztet czégérét nevezte hordobornak; a' vagy hogy elméjében formált és *imaginált* házat és bort hagyott néki: de senki ezeknek a' fogásoknak helyt nem adna. mert, az okos emberrül azt nem itilhetni, hogy *testamentom*ban gyermeki módon játczot, és homályos szókkal csalárdúl megcsalt. Hasonlo formán azért Christusrúl sem gondolhattyuk, hogy testamentomában az ö fiainak szántszándékkal esz-veszést hagyot, söt, szem-látomást tört vetet a' bálványozásra. Mert, ha nem a' maga Testét, hanem annak jelét akarta nálunk hagyni, egy szavával minden botránkozásnak eleit-vehette vólna, világos szókkal meg-mondván, hogy az, az ö testének jele; *Hic panis est figura Corporis mei.* Az Oo *Testamentom*ban, árnyék és homály vólt minden rend-tartás: még-is a' Környülmetélésen, az Aldozatokrúl adot törvényeket senki meg sem gondolta, hogy *Figurá*val kel érteni. Az Husvéti báránYon, vagy Környűl- metélésen, senki egyebet nem magyarázot, hanem csak azt, a' mit a' szók világoson jegyeznek. Mint lehetséges tehát, hogy az *Uj Testamentom*nak fényességét, setéteb igékkel homályositotta

lágos szókkal irja, azért ha valaki testamentumban egy kö házat, száz arannyat, egy hordo bort hadgyna baráttyának, akár mint vitattná a' meg hólt embernek patvaros fia, hogy az ö Attja, csak a' kö ház le iratt képit hadta, az arany forintok képit testálta, csak a' czégért értette a' hordó boron, senki ezeknek a' fogásoknak helyt nem adna; mert az okos jó lelkü emberröl azt nem itilhetni, hogy testamentumban gyermeki modon jádzott, és homályos szókkal csalárdul meg csalt. Hasonló képpen Christus Urunk sem szokott a' tréfához, nem gondolhattjuk, hogy testamentumban az ö fiainak eszeveszést hagyott, söt szem látomást tört vetett a' bálványozásra, mert ha nem az ö testit, hanem annak jelit akarta nekünk hadni, egy szoval minden botránkozásnak eleit vehette volna, világos szókkal meg mondván, hogy ez az ö testinek jele, de nem úgy szólla, hanem ez az én Testem, mely ti érettetek adatik, vegyétek, s-egyétek.

Az ó Testamentumban árnyék, s-homály vólt minden rend tartás: még-is a' környül metélésröl, az áldozatokrol adot törvénye-[8]ket senki meg sem gondolta, hogy figurával, idegen magyarázattal kell érteni. Az Húsvéti Bárányon, vagy környül metélésen senki egyebet nem magyarázott, hanem csak azt, a' mitt a' szók világoson jedzettek; mint lehetséges tehát, hogy az uj testamentumnak fényességit setétebb igikkel magyarázta

vólna Christus Urunk? Szép dolog vólna, ha ki néked Száz aranyat igírne, és az arany forintok képét adná; ha vadászattyában fogot szép nyúl-húsra hína, és az asztalra nyúl-hús képet tenne: **köszönhetnéd a' jo tartást.**"[5]

[5] Pázmány, *Igassagra vezerlœ kalauz,* 822–823.

volna Christus Urunk? Szép dolog vólna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára irot étkeket, irot madarakot rakna elödbe, s-keményen kinálna, hogy egyél, borral kinálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutogatna, melytöl száz mély földnire távol valahol bor vólna; **köszönhetnéd a' jó tartást.** Igy cselekszenek azok, a' kik árnyékkal, jellel akarják a' szegény éhezet lelkeket bé tölteni, meg elégitteni. Nem jádzot igy beszédiben a' mi édes meg váltonk. Meg mondotta egyszer, *Panis, quem ego dabo, Caro mea est pro mundi vita,* a' kenyér, mellyet én adok az én testem a világ életéért. Meg mondotta egyszer: ez az én testem, vagy nehéz hinned, vagy nem nehéz. Jusson eszedben, hogy az ég, s-a' föld el múlik, de az ö beszédi meg maradnak, akár mint vitassák némellyek, hogy nem teste, hanem csak jele, ne higy nékik, inkább hid az igaz mondó aldott Jésus szavát, ki azt mongya, hogy az ö teste, hogy sem azok tanitását, a' kik mondgyák, hogy nem az. Hiszem azt mondgyák, hogy a' hitt dolgában semmit nem kell tanitani, a' mi nincs a' szent irásban.

Vegyük elö a' szent Bibliát, forgassúk-fel az Apostolok, Evangelisták irásit, de sohúlt-fel nem tanállyuk, hogy az Ur Vacsorájában nem a' Christus teste, hanem csak kenyér, s-az ö testének csak puszta jele. Meg mutattjuk mi minden Evangélisták irásából; elsöbben-is szent Máté Evangelista huszon hatodik részinek

huszon hatodik versében: Vévé Jésus a' kenyeret, és meg áldá, és meg szegé, és adá a' Tanitványinak, és monda: Vegyétek, és egyétek, ez az én Testem. Es vévén a' pohárt hálákot ada, és nékik adá mondván: igyatok ebböl minnyájan. mert ez az én vérem az Uj Testamentumé, mely sokakért ki ontatik a' bünök bocsánattyára. Szent Márk tizen negyedi részinek huszon kettödik versében: és midön ök ennének, vévé Jésus a' kenyeret, és meg áldván meg szegé, és nékik adá, és monda: Vegyétek, ez az én testem, és vévén a' pohárt hálákot adván, nékik adá, és ivának abbol minnjájan, és monda nékik: ez az én vérem az Uj Testamentumé, mely sókakért ki ontatik. Szent Lukácsnak huszon kettödik részíben, és tizen kilenczedik versében: Es vévén a' kenyeret, [9] hálákot ada, és meg szegé, és nékik adá, mondván: Ez az én Testem, mely érettetek adatik. Olvasd meg szent János hatodik részinek ötvenedik versit el kezdvén, hatvanadik verséig, meg találod a' Christusról oly világoson meg mondva, s-az Evangelistától oly nyilván le irva, minél világosabban elönkbe adni nem lehetett. Ugy hogy, ha hisz az Evangeliumnak, el kell hinned, hogy az Ur vacsorájában a' Christusnak valóságos Teste vagyon. Szent Pál korintiusokhoz irt elsö levelinek tizen egygyedik részinek huszon negyedik versében igy vagyon: vévé a' kenyeret, és hálákott adván meg szegé, és monda: vegyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik.

No már! a' Christus valoságos szent Testinek mondotta, az Evangelisták annak irták, szent Pál annak tanitotta, az Apostolok után valo régi szent Atják igy hitték, az egész keresztjen világ igy tartotta ezer ött száz esztendeig, Luther, és Kálvinus János támadásáig: ezek zavarák fel a' régj szent tudománt, ezek tönek kárt sok ezer lelkekben. ne feletkezzünk azért itt-el szent Pálnak a' Galáczi béliekhez irot leveléröl, melyben szép köszöntése, dorgálása, kegyes atyai intése után, azt mongya: lévelinek elsö részinek hetedik, és nyolczadik versében: vadnak némellyek, a' kik titeket meg-háboritnak, és akarják fordittatni a' Christus Evangeliumát; de ha szintén mi, vagy az Angyal menyböl hirdetett-is néktek azon kívül, a' mitt néktek hirdetünk, átok legyen, az az, átkozott légyen. ércsétek meg jól: a' négy Evangelisták a' Christus szent Testinek irják az Ur vacsoráját, a' szent irás átkozotnak mongja a' ki külömben vallya, más képpen tanittja. Azért, minden idvösségét szeretö ember annak hidgye, ha az Istennek átkában nem akar maradni, nem-is lehet, a' ki idvösségit szereti, külömben hinni.

Oh el csábittatott szegény együgyü kösség! szánnya meg az Isten lelkedet, adgya meg az igaz hitet, s-szent lelket, hogy meg-nyerhessed idvösségedet. Mely igaz hitre könnyen réá tanálsz, csak nyisd fel szemeidet, és pokól átkára vivö vak vezéred után ne meny vakmeröül, adott az Isten annyi okos-

ságat, hogy egybe tudod ezt a' kettött vetni: Christus a' vég vacsorán vévé a' kenyeret, meg áldá, szegé, és tanitványinak nyujtván, igy szolla: vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik. Mi érettünkpedig nem kenyér, nem a' Christus testinek jele, pecséttye, hanem tulajdon valoságos teste adatott a' Christusnak. Calvinus ellenben azt mongya; [10] hogy nem teste, hanem kenyér, mely az ö testinek csak jele. Itt immár a' kettö közul egyiknek hazudni kel; ha el hiszszük, hogy a' Christus Jésus igaz Isten, s-nem hazudhat, bizonyára Kálvinusnak kell maradni a' hazugságban.

Némelyek szent Pálnak ama mondásával akarják menteni magokot elsö Korintiúsokhoz irt levelinek második részinek huszon negyedik versében, a' hol irva vagyon: *hoc facite in meam commemorationem*, ezt cselekedgyétek az én emlékezetemre. de hjjába facsarják ezt félre, mert Christus, elebbi szavait ezzel meg nem hamisitotta, s-ez egyebet nem teszen, hanem mikór a' Christus valoságos szent Testit veszszük, mindenkor meg emlékezzünk ö szent Felségiröl, halálárol, véres áldozattjárol, a' mint szent Pál magyarázza, mi-is ugy tartyuk, s-mikor ezzel élunk, mindenkor szent haláláról emlékezunk. Azt-is hozzák sokan elö; **a' Lélek, a' ki elevenit, a' test nem használ semmit.** Kiböl azt akarnák ki hozni, hogy nem hasznos a' Christus teste; de **a' Christus testiröl azt nem mondhatni, mert szent Pál** azt **irja,**

„II. Bizonyság: Christus azt mondgya, hogy **a' lélek elevenít, a' test semmit nem használ.** […] **A' Christus Testérül azt nem mondhattyuk,** hogy nem használ: **mert Sz. *Pál*** nyilván **irja, hogy Christus az ö testének Husával**

békéltettet-meg meg, *Coloss. I. v. 22.* **Testének bé-mutatásával szentele meg,** *Hebr. 10. v. 10. 20.* **Szent *Péter* azt irja, hogy Christus, az ö Testével vette-el bününket.**Christus azt mondgya, hogy az ö teste adatik miérettünk. **Mikor azért** Urunk **azt mondgya,** hogy **a' Test semmit nem használ; a' Szent Irás szokása-szerént,** a' Testen, **a' testi értelmet kel érteni; Miképpen azért Sz. *Péter*nek igy szól Christus: *Caro, et sangvus non revelavit tibi.*** Miképpen azért Sz. Péternek azt mondá Christus, **hogy nem a' test, és vér, jelentette-meg néki az Istenségét; ugy a' *Sacramentom*rúl szólván, azt mondgya, hogy a' Test semmit nem használ, az-az, a** testi fül, **testi értelem,** testi **okoskodás, ennek értelmére nem hasznos**."[6]

„**Christus, emberi természete-szerént, menyben marad itíletig, akkor, kevés ideig az eget el hagyván, alá jő,** hogy a' világot láthato ábrázatban meg itíllye. Ezt a' **Szent Irás tanittya. De hogy Chirstus, az égben lévén, egyszer 's mind a' földön nem lehet, sohult az Irás nem mondgya, hanem ezt a'** *Calvin*isták, **emberi hogy Christus az ö testinek husával békéltettet-meg** minket, **testének bémutatásával szentele meg. Szent Péter**-is **azt irja,** elsö levelinek második részében, **hogy Christus az ö testével vötte el buneinket: mikor azért** Christus **azt mongya: a' test nem használ semmit, a' szent irás szokása szerint a' testi értelmet kell érteni, mint, mikor szent Péternek igy szoll Christus; *Caro, et Sangvis non revelavit tibi,* hogy nem a' test, és vér jelentette meg néki az** ö **Istenségit, ugy a' Sacramentumrol szolván, azt mondgya: hogy a' test nem használ semmit, az az: a' testi értelem,** testi **okoskodás ennek értelmére nem hasznos**; hanem a' hithez kell nyulni, el kell hinni, hogy úgy vagyon, a' mint a' Christus mondotta, hogy az ö valoságos teste, vére. vagyon más bizonyságok-is, a' kitt elö szoktak hozni, hogy a' Christus menybe fel ment, és ott lészen világ végezetjig, az itiletig; tehát nincsen a' földön az Ur vacsorájában. Erre könyü meg felelni, mert hogy a' **Christus emberi természete szerint menyben marad itiletig, akkor** egy **kevésé el hagyván az eget alá jö, szent irás tanittja, de hogy Chirstus az égben lévén, egyszer s-mind a' földön nem lehet, sohúlt** azt **a'** szent **irás nem mongya, hanem azt a'** viszszálkodo atyafiak **emberi okoskadásból akarják állittani.** mi pedig sok jelenségekböl meg bizonyithattjuk, hogy az Istennek mindenható ereje egy testet egyszer s-mind sok hellyekre állithat.

6 (Pázmány, *Igassagra vezerlœ kalauz,* 836.)

okoskodásbol akarják állatni: mely Okoskodásnak gyarloságát, ezennel meg-mutassuk."[7]

„**A' Keresztyén hitnek ennél nehezeb ágazati vannak; mindazáltal meg-fogjuk, 's köttyük az emberi** eszeskedések **csavargásit effélékben. Mert nehezeb meg-érteni, miképpen lehessen Egy természet Három személyben; vagy Két természet Egy személyben, hogy-sem egy testnek sok helyeken-valo Jelen-létét. Ha azért** a' **súlyosb dologban nem hadgyuk piszkálni okoskodásunkat: mi az oka, hogy az Isteni hatalmasságot meg-akarjuk határozni ebben a' kisseb dologban?**"[8]

Christus menybe ment, és ott marad[11] vilag vegjjg, mind az által az […] menetele után a' földön látta ötet szent Pál, mert nem csak azt mongya, a' szent irás Apostolok cselekedetinek huszon harmadik részíben: *Assistens ei Dominus* szent Pál mellé állott Urunk, hanem, *apparuit ei in via*, az uton jelenék-meg néki. ugyanis ha az égben látta volna Urunkot, miért kellett kérdezni, ki légyen? de azért kérdezi kicsoda, mert az úton oly közel vala Christus, a' honnan szent Pálnak szeme világát el-vötte testinek fényessége, és a' honnan meg hallották a' Christus szollását kik szent Pállal valának, a' honnan ki tetczik, hogy Christus Urunk egyszer s-mind menyben, és a' földön vólt.

A keresztény hitnek ennél nehezebb agozattjai-is vadnak, mind azon által meg-fogjuk, és köttjük az emberi elmélkedésnek **csavargásit e-félékben; mert nehezebb meg érteni miképpen lehessen egy természet haróm személyben, vagy két természet egy személyben, hogy sem egy testnek sok hellyeken való jelen létit: ha azért sulyossab dolgokban nem hadgyuk piszkálni okoskodásunkot; mi az oka, hogy az Isteni hatalmasságot meg akarjátok határozni ebben a' kissebb dologban?** mert nóha az a' szó, mely az én szájamban vagyon egy magánoson, de egyszer s-mind sok külömbözö hellyeken jelen vagyon füleinkben, mellyet a' természet cselekszik, miért nem cselekedhetné meg a' természet-

7 (Uo., 835.)
8 Uo., 841.

„**Ennek-felette, az embernek lelke el-darabolhatatlan; és minden tagokat, valamellyeknek elevenséget ád, éppen *informállya,* 's jelen-létével** éleszti, **a' mint a' világi Bölcsek sem tagadgyák:** […] **Ha azért a' természet folyásában egy Lélek, sok külömbözö, és-egy mástúl távúl-lévö tagokban lehet; ki tart ellent benne, hogy az Istennek ereje, természet-felett** a' testet **egyszer 's mind sok helyre ne vihesse? Vallyon az Istennek oly hatalma nincsen-é, hogy a' természetnek erejét és tehetségét meg-haladgya?**"[9]

nek mindenható Ura, hogy azon egy test sok hellyeken lehessen? **Annak felette az embernek lelke el-darabolhatatlan, és minden tagokot, valamellyeknek elevenséget ád, jelen létivel, éppen informál, a' mint a' világ bölcsei sem tagadgyák: ha azért a' természet folyásában egy lélek sok kulömböző, s-egy mástol távul lévö tagokban lehet, ki tart ellent benne, hogy az Istennek ereje, természet felet egyszer s-mind sok helyre ne vihesse, vallyon az Istennek oly hatalma mincsé, hogy a' természetnek erejét, és tehetségit meg haladgya?** de talám még sem értheted mint lehessen, hogy a' kenyér Christus testévé változzék; gondold meg elsöbben miképpen teremthette a' mindenható semmiböl az eget, és a' földet? mi képpen fordithatta a' Mojses veszszeit kigyová? mi képpen változtatthatta az Ægyiptom vizeit vérré? mi képpen tehette a' köszíklákot folyó vizekké? mi képpen valtoztathatta a' vizet borrá? azt mondod: *non est impossibile apud Deum omne verbum,* nem lehetetlen az Istennél semmi ige, én-is azt mondom, hogy azon Istennek szent Fia, kinek mind mennyen, s-földön hatalom adatott, mindenható igijének ha-[12] talmas erejével a' kenyeret maga testévé változtatthatta, mondván: vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik. nem lehetett ezt világosabban ki mondani, mint a' Christus ki mondotta, esküvésivel-is bizonyitotta: Bizony bizony mondom néktek,

9 Uo., 842.

ha nem eszitek az ember fiának testit, nem lészen élet ti bennetek, az én testem bizonnyal étel, az én vérem bizonnyal ital.

Oly módon való életet igire Christus az ö testinek, mely nem tanáltatótt azokban, kik a' mannát ötték, szent János hatadik részinek ötven kilenczedik versiben. Hit által pedig, és külsö jelek, s-árnyékok által a' regiek-is ittak a' lelki köszálból Christusból, tehát ha az atjafiak-is csak hitt által akarják külsö jelekben venni a' Christus testit, és innya vérit, mellyet ott jelen lenni tagadnak, nem tudhatom, mivel külömböznek a' régi sidóktól, kik, ök-is hitt által csak külsö jelekben ittak a' lelki köszálból Christusból, a' mint szent Pál irja elsö korintusokhoz irot levelének, tizedik részinek negyedik versében. Had kérdgyek eggyet: mi képpen vehetik a' Christus testit, s-vérit az Ur vacsorájában a' Sacramentumban, ha nem az? és nincs ott? magok mondgyák, hogy nem a' Christus teste, s-vére, tehát nem igazán hiszik, és veszik. ha nem az? azt eszik tehát, a' mi nincs, s-ugy lakik szegény elszakaszkodott lélek, mint a' ki erössen meg éheznék, s-ki állana az udvarra szája ki tátva nyelné a' levegö eget elhitetvén, hogy kenyeret, s-hus némü jó étkeket eszik, gyomra üressen maradna. Igy marad lelkek, kiket jellel, és pecséttel táplálnak; még sem vészik eszre magokot, s-nem hisznek az Isten Fia esküvéssel erösitetett szent szavainak. Oh tévelygö lelkeknek kárhozatos

„**A' Szent Irásnak** szokot **szokásaszerint,** midön **valamely állat mássá változtatik, meg-tartya az előbbi nevét. Igy olvassuk, hogy** *Evat,* Csontnak nevezi az Irás, mert csontból let; ***Adámot,*** pornak, **mert porból teremtették; a' Moyses veszejéből lett kígyót veszszönek hija** […]. **A' Szent Irás, annak szokot akár-mit nevezni, a' minek külsö szinét viseli: az Angyalokat, mikor férfiu ábrázatban meg-jelentek, férfiaknak hija. Mit csudállyuk tehát, ha Kenyérnek nehitetlensége! mond meg kérlek kinek hisz, ha az igaz mondó Christus Jésusnak ily világos szavain meg nem nyugszol? talám azt nem érted, s-azon csudálkozol, hogy annyin eszik a' Christus testit, s-el nem fogyattják, nézzed Mojsessel ama csipke bokrat, mellyet az emésztö tüz el-fogott, de el-nem fogyatott! tekincs meg az özvegy aszszony lisztecskéit, mely egy marokni vólt, és sok esztendeig, el-nem fogyott, noha minden nap ették. Jusson eszedbe az ött árpa kenyér, hány ezer ember ette, s-menyi maradott belölle. Azt nem foghatodé meg, hogy egy kis ostyában egész teste Christusnak jelen légyen? emlékezzél meg, hogy a' Christus ajtók bé zárva, bé mene a' tanitványokhoz. és ismét szent Máténak tizen kilenczedik részében mondotta: az embereknél lehetetlen, de Istentöl lehetséges, a' nagy tevének tö fokon való által [13] menése. talán azon kételkedel, hogy […]-is neveztetett kenyérnek? ved eszedben, s-tanold meg **a' szent irás szokását,** hogy mikor **valamely állat mássá változtatik, meg tartya az elöbbi nevit: igy olvassuk** Mojses elsö könyvének harmadik részében, **hogy Adámot** sárnak nevezi, **mert porból teremtették. A' Mojses veszszejéböl lött kigyott veszszönek hijja,** mert veszszöböl lött. osztán **a' szent irás annak szokott akár mitt nevezni, a' minek külsö szinét viseli: az Angyalokot, mikor férfi ábrázatban meg jelentek, férfiaknak hijja. mitt csudálod tehát, ha ke-**

veztetik a' *Sacramentom,* mivelhogy külsö-képpen kenyér szint visel?"[10]

„Meg-botránkozol-e abban, hogy, a' hol a' te Izlésed, kenyérnél egyéb ízt **nem érez, ot kenyér nincsen? Emlekezzél meg a' Manná-rúl; melynek,** noha **természet-szerént csak egy ízi vólt; *Simile cum melle: Panis oleati,* mint az** Olajos **mézes pogácsának; és ez okon mondották a' Gonoszak, hogy, *Nauseat anima nostra super cibo levissimo,* meg- utálták a' lágy ételt: De az igazak szájában**, *Omnem saporem habens: Ad quod quisque volebat, convertebatur;* ollyan ízi vólt a' *Manná*-nak, minéműt kívántak: **az-az: a' ki** Fáczánt és Fogoly-madarat, a' ki Pisztrangot és Marczapánt akart enni, **ollyan ízit érzette a' Manná-nak, mint-ha azokat ette vólna. Azért, a' hol** sem madár, **sem hal nem vólt,** madár és hal íz **találtatott. A' háľadatlan, és naponként Istent** sok **boszszúsággal illető Sidókért, ezt cselekedte Isten: Mit csudálod, ha** a' **Kenyér ízzel**-eggyüt, **ot kenyér nincsen, a' hol Isten** a' **kenyér szín-alat osztogattya Szent Fia testét?"**[11]

nyérnek naveztetik a' Christus szent Teste, **mivel hogy külsö képpen kenyér szint visel? meg botránkozolé abban, hogy a' holl a' te ivélésed kenyérnél egyebet nem érez, ott kenyér nincsen? emlékezzél meg a' mannárol, melynek természet szerint csak egy izi vólt,** *quasi simile cum melle,* **mint a' mézes pogácsának, de az igazak szájában** minden féle izü vala, a' mint irva vagyon bölcsesség könyvének tizen hatodik részíben, ***ad quod quiscunque volebat, convertebatur,*** valamijé ki ki akarja vala, azé változik vala; **az az: a' ki** halat, vagy más féle hust **akart enni, olyan izét érzette a' mannának, mint ha azt ette volna. Azért a' hol sem hal,** sem más féle hus **nem vólt,** hus-is **tanáltatott. A' hálátadatlan, s-naponként Istent boszuséggal illetö sidokkal ezt cselekedte Isten, mitt csudálod** hát, **ha kenyér izzel, ott kenyér nincsen, a' hol Isten kenyér szin alat osztogattja szent fia testit**, nem kell az Isten szavait a' szemnek, és szájnak itiletire biznija, mert ha ezek után indulunk, ugy járunk, mint Isáák, ki mivel nagyobb hitelt ada illetésinek, hogy sem hallásának, tapogatása után Esaunak itilé, kitt a' hallás Jákobnak mutatt vala, azért ha a' mi kostolásunk kenyér iznél egyebet nem érez az oltári szentségben, nem méltó, hogy annak érzésin meg állyunk, mikor az Isten szava másra viszen, hanem ahoz kell erös hittel ragaszkodnunk, a' mitt Isten mondott, tudni illik: hogy az ö testit, az ö húsát

[10] Uo., 858–859.

[11] Pázmány, *A romai anyaszentegyház szokasából,* 712–713.

eszszük a' Sacramentumban, mert azért osztogattja illyen idegén szin alat, hogy irtózás nélkül ehessük a' Christus testit.

Sok több szent irási bizonságokot-is hozhatnánk, s-meg mutathatnók, ennél-is bövebben, hogy az óltári szentségben a' Christus Jésus szent Teste valoságoson jelen légyen, de csak ezekböl-is észre vehette minden idvösségit szeretö keresztyén ember, hogy az Ur vacsorájában nem jele, pecséttje, hanem valoságoson tulajdon maga teste [14] jelen légyen. Kire nézve méltán emlittem itt Jérémiás Proféta mondását, a' mely irva vagyon hatodik részinek tizen hatodik versében: Allyatok az utakon, és lássátok meg, és kérdezkedgyetek a' régi ösvényekröl, mellyik legjen a' jó utt, és azon járjátok, és nyugodalmat tanáltok a' tü lelkeiteknek. Oh meg csalattatott szegény együgyü kösségh! fogad meg a' Proféta tanácscsát, s-jöj a' Romaj igaz hitnek tiszta járt utára, mitt tész az árnyékkal? mitt az üres jellel? valoságot keress, a' hol a' Christus Testit, vérit tanálod, ha lelked kárát nem akarod vallani. kövesd Jákob Pátriarkát, ki midön hazája kívül idegen hellyen bujdosnék, uton jártában egykor felveté szemeit az égre, és monda: ha velem lészen az Isten, és meg öriz ez után, mellyen én járok, és kenyeret ád nékem etélre, s meg-térek szerencsésen az Atyám házához, az Ur lészen nékem Istenem. Oh Paradicsomi hazádbol ki jött! oh világ pusztájának

idegen tartományában bujdosó, és mennyei hazádba ohajtó, siralom völgyében kesergö keresztyén lélek! ez halandoság után el-szakaszkodtálé? az égböl adott néked kenyeret a' te mennyei szent Atjád; élö kenyeret, az ö szent Fia Testit az oltári szentségben: ezzel ély, mert az arnyék, és puszta jel erött nem ád, hogy szerencsésen meg térhess a' mennyei Atyád házához, azélök földire, a' boldog lelkek más világi hazájába, a' hóvá hogy bé juthassunk, segéllyen meg az Atya, Fiu, és szent Lélek Isten. Amen.

Domokos Márton[1]

Kompilációs stratégiák Homoródszentmártoni Kovács János egy prédikációjában

Homoródszentmártoni Kovács Jánossal, a 17. századi unitárius prédikációirodalom egyik, a kezdetektől sokat emlegetett alakjával eddig részletesen nem sok alkalommal foglalkozott a szakirodalom.[2] Legutóbb Szigeti Molnár Dávid ismertette *Három felekezet egy székben, egy kompilációtörténeti kuriózum* című tanulmányában életműve egy részét.[3] Elemzésében Szigeti Molnár kitért arra, hogy prédikációskötetében Homoródszentmártoni Kovács János milyen eszközöket használ más, esetenként ráadásul különböző felekezetű beszédek egybeszerkesztésére, a *Prédikálószék* egy olyan darabját vizsgálva, amely egy református paptól, valamint a katolikus Pázmány Pétertől származó prédikációkat ollózott össze és dolgozott egybe. Az általa feldolgozott beszédben felhasznált református szövegrészek Bátai B. György *Meta electorum*ából[4] származnak. Ez, mint azt Molnár is leírja tanulmányában, azért is érdekes, mivel Bátai B. több rövidebb beszédet is írt egy témáról, így Homoródszentmártoni Kovács János egy szegmentáltabb szövegkorpuszt gyúrhatott össze.

Tanulmányomban egy másik Homoródszentmártoni Kovács János-prédikációt vizsgálok, amely ugyanúgy a *Prédikálószék*ben található,[5] és ugyanúgy tartalmaz átvételeket Bátai B. György említett művéből. A továbbiakban arra

[1] Domokos Márton (Szeged, 1999) az SZTE BTK végzős magyar nyelv és irodalom mesterszakos hallgatója. Elérhetősége: domokosmarci99@gmail.com.

[2] Gellérd Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002).

[3] Molnár Dávid, „Három felekezet egy székben: Egy kompilációtörténeti kuriózum". [Megjelenés előtt.]

[4] Bátai B. György, *Meta electorum, valasztottak targyja, melyre minden buzgo lelkü és idvességét kéváno embernek tellyes életének folyásában szükségesképpen kell czélozni* (Szeben: 1666). RMNy 3317.

[5] Homoródszentmártoni Kovács János, *Prédikálószék, azaz oly prédikációskönyv, melyet írt és épített Isten segétségéből az ő nevéről neveztetett fiának a' végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akaratját, a' Sz[ent]lélek vezérléséből gyömölcsözzön magának és az hallgatóknak lelkeknek üdvességekre* (Árkos, 1695), 169–177.

igyekszem keresni a választ, hogy Kovács milyen eszközökkel és megoldásokkal építette be saját prédikációjába Bátai B. szövegeit, hogyan vette át őket, milyen mértékben merített forrásából. Arra is kitérek, hogy ezek mennyiben adnak hozzá vagy vesznek el abból, amit Szigeti Molnár Dávid megállapított Homoródszentmártoni Kovács János *Prédikálószék* című kötetével, illetve általában az unitárius prédikációkban szereplő kompilálásokkal kapcsolatban.

Általában a két szövegről

Bátai B. György szövege, a *Bűnön kesergő léleknek betegségének okáról s megorvoslásáról* a 41. zsoltár 5. verséből indul ki, és így tesz a Homoródszentmártoni Kovács János által írt prédikáció is, melynek textusa így hangzik: [Zsolt 41,5] *Uram, könyörülj rajtam, gyógíts* [!] *meg az én lelkemet, mert vétkeztem teneked*. Azonban míg a református szöveg ezt a zsoltárverset csak részben említi, addig az unitárius teljes egészében idézi. Ez a különbség aztán végigkíséri a két prédikációt. Miközben Bátai B. általában csak az igehelyek megjelölésével utalt a szentírási helyekre, vagy csak az első pár szót citálta az adott bibliai részből, Kovács János az igehelyek mellé általában a hivatkozott szentírási részeket is odaírta, így bővítve szövegét és téve azt könnyebben olvashatóvá (és akár előadhatóvá).

A következő táblázatban ilyen szöveghelyeket sorakoztatok fel. Azonban mivel mind a két szöveg sok bibliai helyet idéz, az összes ilyen eset felsorolását nem teszem meg.

Bátai B. György	Homoródszentmártoni Kovács János
Psal 51. 3, 6. (*Meta electorum* 161. o.)	Ps 51. v. 3, 6: *Az én bűneimet én ismerem, és az én bűnöm szüntelen előttem forog énnekem. Teneked és csak teneked vétkeztem és gonoszságot cselekedtem az te szemeid előtt.* (*Prédikálószék* 169. o.)
Luc 15. 21. *Atyám vétkeztem* etc. (*Meta electorum* 161. o.)	Luc 15. v. 21: *Atyám vétkeztem az ég ellen és teellened, és nem vagyok immár méltó arra, hogy fiadnak hívattassam.* (*Prédikálószék* 169. o.)
Psal 78. 37, 38. (*Meta electorum* 131. o.)	Ps 78. v. 37, 38.: *Az ő szüvetsége és Izraelé nem vala tökéletes Isten előtt, és nem voltak igazak az ő szövetségéhez, ő mindazonáltal irgalmas és kegyelmes vala az ő bűnökben.* (*Prédikálószék* 172. o.)

A példákból arra lehet következtetni, hogy kötetét Homoródszentmártoni Kovács (Bátai B. Györggyel ellentétben) valószínűleg úgy akarta összeállítani, hogy a benne levő prédikációk elmondása esetén ne legyen szükség egy másik könyv használatára. Persze van olyan eset, amikor a *Meta electorum*ban is teljesebb szöveg szerepel, vagy a *Prédikálószék* sem tartalmazza egészében az adott bibliai rész szövegét, azonban olyan sosincs, hogy a református prédikációban több vagy nagyobb rész szerepelne egy szentírási igehelyből, mint az unitárius beszédben. Az igehelyek tekintetében az is megállapítható, hogy ahol egyszerre több szentírási helyet említettek a szerzők, ott általában egyikük sem írta ki őket, ez különösen igaz a zsoltárok esetében, mivel legtöbbször ezek azok, amelyek halmozottan szerepelnek mind Bátai B., mind pedig Homoródszentmártoni Kovács prédikációjában.

Szó szerinti átvételek

Homoródszentmártoni Kovács János azonban természetesen nemcsak a textust vette át a Bátai B.-prédikációból, hanem az exordiumot is, amely eredetileg – még csonka bibliai idézetekkel – a *Meta electorum* 161. oldalán található. Igazán érdekessé a szöveg persze nem ettől válik, hanem az teszi valamelyest különlegessé, hogy Homoródszentmártoni Kovács az unitárius prédikáció folytatását már nem innen veszi át, hanem a Bátai B.-féle prédikációskötet előző szövegéből, a *Bűnein kesergő léleknek kívánságá*ból, ahonnan átemelte kis változtatásokkal a saját beszédének is szerkezeti vázat biztosító részeket.[6]

Bátai B. György	**Homoródszentmártoni Kovács János**
Részei kettők: (*Meta electorum* 139. o.)	Két részei vadnak ez igéknek: (*Prédikálószék* 170. o.)
Indító ok: *Mert vétkeztem*. (*Meta electorum* 139. o.)	Íratik meg oka: *Mert vétkeztem* &c. (*Prédikálószék* 170. o)
Ihen illyen orvoshoz folyamodik, meg-külömbözvén a' testi orvostól (*Meta electorum* 140. o.)	Ilyen orvoshoz folyamodik Dávid. Ez elébb való minden orvosoknál! (*Prédikálószék* 172. o.)
A szegény bűnösnek semmire nincsen nagyob szükségek, mint az Isten kegyelmére. (*Meta electorum* 146. o.)	…az szegény bűnösnek semmire nincs nagyobb sziksége, mint kegyelemre. (*Prédikálószék* 173. o.)

6 Bátai B., *Meta electorum…*, 137–157.

A fentiekből látható, hogy bár nem minden esetben vette át szó szerint Homoródszentmártoni Kovács a református szöveg általa kiválogatott és felhasználni kívánt részeit, a jellegzetes vagy fontos szókapcsolatokat minden változtatás nélkül átemelte a saját szövegébe. Az unitárius prédikáció további részeit vizsgálva az a tendencia látszik kibontakozni, hogy amikor Homoródszentmártoni Kovács János kérdés-felelet jellegű részleteket vagy rövidebb, esetleg pontokba szedett szövegegységeket vett át Bátait B.-től, akkor többségében betűről betűre tette ezt, legfeljebb csak kis változtatásokat eszközölt.

Homoródszentmártoni Kovács egyik legtöbbet használt kompilációs eszközének sajátossága, hogy az átvett részekben a változtatások a felsorolások tagoltságát, kinézetét érintik, és ritkán alkalmazott konkrétan a szöveget illető cseréket. A következő táblázatban ilyen esetek szerepelnek, azonban nem az összes, tekintve, hogy bőséggel jelenik meg ez az eset a prédikációban.

Bátai B. György	**Homoródszentmártoni Kovács János**
Mikor bűneinket megbocsáttya, ahonnét a bűn bocsánat gyogyításnak mondatik, Esa 6. 10. Matth 13. 15. Psal 103. 3. Hos. 14. 1. Jer. 3. 17. 2. Mikor eltörli, Esa 43. 12. mikor háta megé veti, Esa 38. 17. A tengerbe veti Mich 7. 19. (*Meta electorum* 143. o.)	1. Mikor bűneinket megbocsátja, az honnét az bűnbocsátás gyógyításnak neveztetik Esa. 6 v 10 Mat 13. 15. 2. Mikor eltörli Esa. 43 v 25. 3. Mikor háta megé veti Esa. 38 17. 4. Mikor az tengerbe veti Mich. 7. v. 19. (*Prédikálószék* 173. o.)
I. OK: Mert az Isten kegyelme nélkül a bűnök el nem töröltetnek, azok ollyanok mint a köz falak, mellyek Istent tőlünk elrekesztik, Esa 59. 2. […] II. OK: Mert az Isten kegyelme oly széles és gazdag, hogy az minden bűnöket fellyül halad […] 3. OK: Mert az Isten kegyelme kívül lelki szegények, nyomorultak […] (*Meta electorum* 147. o.)	1. Mert enékül az bűnök el nem töröltetnek, mint az közfalak, melyek Istent tőlünk elrekesztik Esa. 59. 2. Olyanok mint egy lajstromba felíratott adósságok, de az kegyelem elengedi Esa. 38. 17. 2. Mert az kegyelem oly széles és gazdag, hogy minden bűnöket felyülhalad: Eph. 2. 2. 3. 4. Nagy bűnök volt, mégis megelevenítette v. 4, 6. Rom. 5. 20. 3. Mert Isten kegyelme nélkül lelki szegények és nyomorultak vagyunk Eph. 2, 1, 2. 3. (*Prédikálószék* 174. o.)

Bátai B. György	**Homoródszentmártoni Kovács János**
Itt kétféle betegsége volt Dávidnak: 1. Testi, mely miatt az ágyhoz szegeztetett v. 9 2. Lelki, a bűn mely lelkét gyötrötte, s kesergette v. 5. (*Meta electorum* 149. o.)	Kétféle betegsége volt Dávidnak: 1. Testi, mely miatt az ágyhoz szegeztetett v. 9. 2. Lelki, az bűn, mely lelkét gyötrötte s kesergette v. 5. (*Prédikálószék* 174. o.)
Mitsodák inditsanak ez orvoshoz való menetelre? 1. Az ő hűségének meg gondolása: Imé nem csak egésségünkben, hanem betegségünkben is hűséges szeretettel vagyon hozzánk. Joh 13. 1. Esa 46. 3. 2. Mert bölcs, a' mi nyavalyáinkbol is jot tud kihozni. Psal 119. 71. Rom. 8. 28. József eladattatásából. Gen. 50. 20. 3. Mert hatalmas minden nyavalyáknak meggyogyitására. Psal. 34. 20 21. A három iffiak ezen épitettek. Dan 5. 17, 18. 4. Mert könyörülő szivet visel hozzánk, szive megeseik. Ezt forgattya Dávid. Psal 103. 8, 9. maga is Jer. 31. 18, 19. Exod. 3. 7. Ennek az irgalmasságnak Istenének szive rajtunk is essék meg. Amen. (*Meta electorum* 171. o.)	Micsodák indítsanak minket ez orvoshoz való menetelre? Felelet: 1. 1. Az ő hűségének meggondolása. Íme nemcsak egészségünkben, hanem betegségünkben is hűséges szeretettel vagyon hozzánk Joh 13. v. 1. Esa. 46 v. 3. 2. Mert bölcs és az mü nyavalyáinkból jót tud kihozni Ps 119 v. 71. Rom. 8. v. 28. József eladattatásából Gen. 50 v. 20. 3. Mert hatalmas minden nyavalyáknak meggyógyítására Psal. 34, v. 20 21. Az három ifjak ezen építettek Dan. 5 v. 17 18. 4. Mert könyörülő szível hozzánk, szíve megesik. Ezt forgatja Dávid Ps 103, 8, 9. Maga is Jer 31 v. 18 19. Exod 3 v. 7. Ennek az irgalmasságnak Istenének szíve rajtunk is essék meg. Ámen. (*Prédikálószék* 177. o.)

Bátai B. György	Homoródszentmártoni Kovács János
1. A gratiat kegyelmet, mely minden érdemet, cselekedetet kirekeszt, és a közlendő jot ingyen kegyelméből valonak jelenti lenni, mikor Betsabeval vétkezék így szol: Domine gratiam fac mibi, Psal. 51. 3. mintha mondaná: Nincs néki oly cselekedeti, mellyért néki kedvezhetne. 2. Benignitatem, forgattya az Isten jovoltát, mellyel hajlando a jo tételnyeknek velünk valo közlésére. Psal 25. 7. c. 40. 12. 13. c. 103. 17. Ezért serkengeti Dávid az embereket az Isten dicsőitésére, Psal. 106. 1. c. 107. 1. c. 136. 1. Minden versnek végén. 3. Misericordiam, Az irgalmasságot forgattya, melyből oly könyörülő lágy szivet visel, hogy még a' nagy bűnösökön is szive ugy meg-esik, hogy őket hozzája fogadgya, Mich. 7. 18, 19. Psal. 78. 37, 38. (*Meta electorum* 140–141. o.)	1. elsőbben gratiát, kegyelmet kér, mely minden érdemet, cselekedetet kirekeszt és az közlendő jót ingyen kegyelméből valónak lenni jelenti, mikor Betsabéval vétkezék Ps 51 v. 3. így szól: Domine, gratiam fac mihi – könyörülj énrajtam, én Uram. 2. Benignitatem, Isten jóvoltát emlegeti, mellyel hajlandó az jótéteményeknek velünk való közlésére Ps. 25 v. 7. Az te irgalmasságod szerént emlékezzél meg énrólam az te jóvoltodért. Ezért serkenti Dávid az embereket az Isten dicsőítésére Ps 106. 1. c. <1>07. 1. c. 136. 1. minden versnek az végén: Dicsérjétek az Urat, mert jó, mert mindörökké megmarad az ő irgalma. 3. Misericordiam, az irgalmasságot, mellyel jelenti, hogy Isten oly könyörülő, lágy szívet visel, hogy még az nagy bűnösöken is szíve megesik Mich. 7. v. 18 19. Ps 78 v. 37 38. Az ő szüvetsége és Izraelé nem vala tökéletes Isten előtt, és nem voltak igazak az ő szövetségéhez, ő mindazonáltal irgalmas és kegyelmes vala az ő bűnökben. (*Prédikálószék* 172. o.)

A táblázatban szereplő esetekből is arra lehet következtetni, hogy Homoródszentmártoni Kovács leginkább az arab számokkal jelölt felsorolásra cserélte a Bátai B.-szövegben előforduló, esetenként más módon szerkesztett (római számokat használó vagy számozás nélkül álló) részeket.

Tartalmi átvétel

Ezeken az eseteken kívül másféle átvételeket is találunk Homoródszentmártoni Kovács János vizsgált prédikációjában, amelyek ugyanakkor kevésbé szembetűnőek, tekintve, hogy nem szó szerint emelte át az unitárius szövegbe református mintáját. Ezeknek a tartalmi átvételeknek a megjelenése általában a hosszabb gondolatmenetek esetén jellemző. Meg kell jegyeznem azonban, hogy az ilyen típusú átvételek alapvetően nem jellemzőek a vizsgált prédikációra, mivel leggyakrabban kérdés-felelet vagy felsorolás formájában írja meg Homoródszentmártoni Kovács a szövegrészeket, illetve úgy veszi át őket.

Bátai B. György	**Homoródszentmártoni Kovács János**
De ezeken kívül három czégéres vétkei voltak, mellyekkel magát megmotskolta vala, és Istennek haragját maga ellen felgerjesztette vala. 1. A paráznaság, melyről Cor. 6. 9,12 2. A gyilkosság ártatlan vérnek kiontása, mely Istenhez kiált bosszú állásért, Gen. 4 […] 3. A kevélység Sam 24. mely oly vétek, hogy az Isten előtte nem szenvedheti, egyéb vétkeket inkább eltűr Isten, hogy sem ezt. Az angyalokat ezért veté le az égből; Ádámot a paradicsomból ezért űzé ki […] (*Meta electorum* 162–163. o.)	De ezeken kívül három cégéres vétkei is voltak, úgymint paráznaság, gyilkosság, kevélység. Paráznasága Betsabéval, az Úriás feleségével. Gyilkossága, mert az harcon ő lőn az oka, hogy elesék Úriás. Kevélysége, mert az népet megszámláltatá 2 Sam. 24., mely oly vétek, hogy ezt Isten el nem szenvedi. Az angyalokot ezért égből lehányatta, Ádámot paradicsomból kiűzte. (*Prédikálószék* 175. o.)

Az említett példákból látható, hogy bár a kiemelt részek tartalmilag megegyeznek, a szavak szintjén, illetve szerkezeti szinten kevésbé találunk olyan fokú hasonlóságot, mint korábban. Ennél az átvételnél Homoródszentmártoni Kovácsnak egy érdekes döntését lehet megfigyelni. Az eredeti, *Meta electorum*ban fellelhető szövegben a szerkezet a következőképpen néz ki: először egy bevezető szöveg szerepel, amelyből az olvasó megtudhatja, hogy három bűne volt Dávidnak; ezt követően a bűnök egyesével, pontokba szedve szerepelnek, miközben az első esetben csak a felidézett igehelyet jelölte meg, a második és harmadik bűnnél azonban egy rövidebb magyarázatot is a felsorolásba illesztett Bátai B. Ezzel

szemben a *Prédikálószék* idézett részlete máshogyan építkezik. Bár Homoródszentmártoni Kovács is egy összefoglaló mondattal kezdett, a bűnöket rögtön fel is sorolta. Azonban a vétkek felsorolása után („úgymint paráznaság, gyilkosság, kevélység") forrásával ellentétben egyenként is szorosabb vizsgálat alá vetette az egyes elemeket. Ez a kifejtés nem egyezik meg a *Meta electorum*ban található bővebb magyarázatokkal.[7] Másik jelentős különbség az eredeti, illetve az átvett rész között, hogy amíg Bátai B. szövege tagoltan, külön pontokba szedve mutatja be az egyes bűnöket, addig Homoródszentmártoni Kovács az átvételében ezt a szerkezetet elhagyta, folyószöveg-szerűen illesztette prédikációjába az átemelt részeket.

Összegzés

Összefoglalva tehát az eddigieket, Homoródszentmártoni Kovács János vizsgált prédikációja kapcsán – Szigeti Molnár Dávid észrevételeivel összhangban – az unitárius prédikátor kompilációs technikájáról megállapítható, hogy nem egyszerű másolással, hanem különböző beszédek összeollózásával hozta létre saját prédikációját. Kimutatható az is, hogy az átvételekben szereplő bibliai textusok esetén – az eredeti szöveggel ellentétben – valószínűleg praktikus okokból gyakran az egész idézett szentírási részt megjelennek a szövegtestben. Végül az is látható, hogy a kötöttebb szerkezetű szövegegységekben, mint amilyen a rövid felsorolás vagy a kérdés-felelet pár, általában szó szerint vette át az adott részt az eredeti műből, viszont az előbbi csoporthoz képest hosszabb szövegegységeknél gyakran fogalmazta újra az átemelt mondatokat. A prédikáció jelentős része ezekből az átvételekből épül fel, csupán egyetlen olyan oldal van, amelynek szövege nem található meg valamilyen formában Bátai B.-nél.[8] Bár ezen az oldalon az első pár sor még a református szöveget hozza, az azt követő, pontokba szedett felsorolás már nem található meg a *Meta electorumban*. Az átvételek ilyen mértékű megjelenése is indokolhatja azt, hogy Homoródszentmártoni Kovács miért nyúlt több különböző kompilációs eszközhöz.

7 Erre példa a második bűn esetében: Bátai B.: „A gyilkosság ártatlan vérnek kiontása, mely Istenhez kiált bosszú állásért" (*Meta electorum*, 162. o.); Homoródszentmártoni Kovács: „Gyilkossága, mert az harcon ő lőn az oka, hogy elesék Úriás" (*Prédikálószék*, 175. o.), látszik, hogy amíg a *Meta electorum* magyarázata egyfajta erkölcsi bővítésként értelmezhető, addig a *Prédikálószékben* található átvétel egy történeti kifejtésnek értelmezhető.

8 Homoródszentmártoni Kovács, *Prédikálószék*…, 176.

Deme Kamilla[1]

Adalékok a *Conciones Unitariorum in Transylvania* című kézirathoz

Az alábbi tanulmány célja egy ismeretlen kezektől származó, *Conciones Unitariorum in Transylvania* (a továbbiakban: *CUT*) címen katalogizált kézirat bemutatása, különös tekintettel a benne rejlő kompilációs technikákra és a kompilációk forrásaira.[2] E kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban található, ahol – bár nyilvántartásba vették – tüzetesebben senki sem vizsgálta meg, így gyakorlatilag ismeretlen.

Az OSZK katalógusából mindössze annyi derül ki róla, hogy 1680 és 1710 között keletkezhetett, terjedelme 12 oldal, lapjai 295 × 190 mm nagyságúak, egyik possessora pedig egy Nagy István nevű könyvtulajdonos volt. Ezeket az adatokat sorba véve, mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, hogy vajon honnan származhatnak, és így mennyire tekinthetők hitelesnek.

Először is arra hívnám fel a figyelmet, hogy a kézirat címét az utolsó, vagyis a 12. oldal alján található utólagos bejegyzés adja, amely a duktus alapján valószínűleg 18. századi lehet. Ilyen vonalvezetésű szöveg az iratban sehol másutt nem fordul elő, a cím így aligha tekinthető autentikusnak. Sőt, egyelőre még csak olyan adat sem áll rendelkezésünkre, amely megerősítené, hogy a korpusz valóban unitárius lenne.

A katalógusban található keletkezési idő szintén magából a kéziratból olvasható ki, de ugyancsak utólagos bejegyzés adja tudtunkra, így ez sem tekinthető biztosnak, noha egyes mozzanatok a kezdődátum helyességének irányába mutatnak (erről lejjebb). A kézváltások miatt ugyancsak helyesnek tűnik, hogy a kézirat létrejöttét egy tágabb időintervallumon belül képzeljük el.

A kézirat méretét tekintve szembetűnő az is, hogy majdnem A/4-es nagyságú lapokból áll, s valószínűsíthető, hogy eredetileg egy nagyobb korpusz részét képezhette. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a *CUT* legelső lapjának

[1] Deme Kamilla (Szeged, 2002) a Szegedi Tudományegyetem magyar–spanyol osztatlan tanári szakos hallgatója. Elérhetősége: demekamilla@gmail.com.

[2] A kompiláció témájához a legfontosabb szakirodalom, amelyet használtam: Maczák Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, A források tükrében (h. n. [Szigetmonostor]: WZ Könyvek, é. n. [2010]).

bal fölső sarkában egy olyan ceruzás bejegyzés található, amely talán egy 97-es oldalszám lehet, ezért az OSzK leírásában megadott lapméret segítségével – a kolozsvári[3] és a székelykeresztúri unitárius kéziratok katalógusában keresve – igyekeztem megtalálni, mi lehetett az a nagyobb szövegkorpusz, amelyből a *CUT* kiszakadhatott. Ez irányú kutatásaim azonban, sajnos, nem vezettek eredményre.

Végül a possessor tekintetében kijelenthető, hogy neve a kéziratban még csak nem is kerül elő, így ez az adat egyelőre megerősítésre vár.

Miután ezeket tisztáztam, a kézirat tartalmát kell részleteznem. A manuscriptum egy prédikációtöredékkel indul, amelyet három teljesnek tekinthető prédikáció követ. Ezek a beszédek láthatólag nem függenek össze, az első egy halotti prédikáció, a második vízkereszt utáni első vasárnapra írt, a harmadik középpontjában a felfuvalkodottság áll, a negyedik pedig szintén egy ünnepi szöveg, amely húsvétra készült.

E négy beszéd közül háromban kompiláció nyomai lelhetők fel. Az első, csupán öt sorból álló töredék a református Szatmárnémeti Mihály egy prédikációrészletének a másolata. Forrása a *Halotti Centuria*[4] 75. számú darabja. A második beszédben a szintén református Szenczi Molnár Albert 1608-as Bibliájából[5] találhatók szó szerinti átvételek. A negyedik szöveg pedig a katolikus Pázmány Péter *Húsvét napjára írt második prédikáció*jának[6] kompilációja.

Ezeknek az adatoknak a figyelembevételével a következő észrevételeket lehet tenni: A kéziratban található legelső beszéd, a Szatmárnémeti-másolat szinte precízen illeszkedik a kéziratban utólagosan megadott 1680-as kezdő évszámhoz. A másolat forrásaként szolgáló 75. számú prédikáció ugyanis 1683-ban látott napvilágot.

A Szenczi-Bibliát fölhasználó második prédikációról egyelőre nem sikerült megállapítanom, hogy önálló szerzemény-e vagy pedig kompiláció. Amennyiben kompiláció, akkor forrása egy 1608 utáni, valószínűleg 1680 és 1710 közötti

3 Elemér Lakó, szerk., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca 2.* (Szeged: [József Attila Tudományegyetem], 1997).

4 Szatmárnémeti Mihály, *Halotti Centuria, az az: Száz, halotti prædikációk* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel, 1683), 424.

5 Szenczi Molnár Albert, ford., *Szent Biblia* (Hanau: Halbejus János, 1608).

6 Pázmány Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók*, szerk. Kanyurszky György, Pázmány Péter összes munkái 6. (Budapest: A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903), 734–741.

református prédikációgyűjtemény lehet. Ilyen korpuszt azonban az RMNy segítségével végzett szisztematikus kutatással sem sikerült eddig föllelnem, így az esetleges forrás feltárása további munkálatokat igényel. Tartalmát tekintve a prédikáció tökéletesen beilleszthető a vízkereszt utáni első vasárnapra írt tipikus beszédek közé. Mind a locust (Lk 2,41), mind a témát illetően megegyezik ugyanis a korabeli hasonló prédikációk túlnyomó többségével: középpontjában a szülő-gyermek kapcsolat, a gyermeknevelés és az ezekkel kapcsolatos erények állnak. A hangsúly azonban a Kelemen Fruzsina által bemutatott prédikációkkal[7] szemben itt egyértelműen a gyermeknevelésre, a szülők kötelességeire és a közöttük szükséges egység megteremtésére tolódik át. Sem a Jézus és a bölcsek közötti beszélgetés, sem az ünnep fontossága, sem pedig a gyermekek kötelessége nem, vagy éppen csak érintőlegesen jelenik meg.

A prédikációban két helyen biztosan regisztrálhatók szó szerinti idézetek a Szenczi-féle Bibliából, mindkét citátum a Tóbiás könyvéből származik. Az átvett szövegrészletek egymástól elkülönülve jelennek meg a beszédben. Az első hely Tóbiás fiának eltűnését és megkerülését írja le, míg a második idézetrészlet a fiú tanítására vonatkozik. Az átvételek szöveghűségének tekintetében megállapítható, hogy míg az utóbbiban csak apró eltérések fordulnak elő *(minden életednek napjaiban – életödnek minden idejében),* addig az előbbiben a kompilált egységek sorrendje variálódik.

Szenczi Molnár Albert-féle Biblia	***CUT***
„Továbbá az nagy Tobiás az ő fiának elménésének napjait szamlállya vala: **és mikor elménéséknec és megtéréseknec** hagyot **napia elmúlt vólna,** és ők meg nem jóttec vólna. **Monda Tobiás: talám valami nyomorúság esett az úton raytoc, avagy Gabelus meghólt,** és az ezüstöt ninczen ki megadná néki: Annac okaárt **nagy bánatban vala.**	„Példa az vén Tóbiás és az ő felesége, az kik is az ő fiokot Macedóniában küldötték vala, **és mikor** az ő **elménésének és megtérésének napja elmúlt volna,** azt **mondja Tóbiás, talám valami nyomorúság esett az úton rajtok, vagy Gabelus megholt,** és nincs, az ki az ezüstöt megadja, azért igen **nagy bánatban** estek **vala** az ő fiok után.

[7] Kelemen Fruzsina, „Vízkereszt utáni első vasárnap: A gyermek neveléséről és kötelességeiről", in *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi* (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022), 205–219.

Szenczi Molnár Albert-féle Biblia	*CUT*
Az felesege pedig monda néki: elveszett az gyermec, mert elkeséc, és kezdé őtet siratni. Es monda: **Fiam nints immár énnékem gondom reád, Mert elvesztettelec tégedét én szemeimnec** világit. Kinec az Tobiás monda: Halgas ne légy szorgalmatos, mert egességben vagyon. Es az monda: halgás te, ne hitess el engemet, elveszett az én fiam, **Minden nap pedig kimégyen vala az útra, az melylyen azoc elmentec vala, és semmit nem észic vala nap estig.** Es **minden éjet az ő fiánac siratásában** mulat **vala el,** mind addig míg az menyegzőnec tizen négy napiai" (Tób 10,1–7)	Az anyja penig szűvének nagy keserűsége és fájdalma miatt tűrhetetlenködik, sír, kesereg az ő fia után, étele, itala ízetlen, **minden nap kimegyen vala az útra, az melyen azok elmentek vala,** de, íme, sohult nem láthatja, **napestig semmit nem eszik vala, minden éjet az ő fiának siratásában** tölti **vala el,** és nagy jajgatással így siratja vala: Jaj, jaj édös fiam, két szememnek világa, vénségömnek istápja, **fiam, nincs immár neköm gondom reád, mert elvesztöttelek tégöd, én szememnek** világa."

A harmadik, eddig még azonosítatlan forrású prédikáció is érdemes a figyelmünkre. Ebben ugyanis fölfigyelhetünk egy olyan kéz munkájára, amely utólagos javításokat végzett a beszéden, és beleírt abba. Javításai főként stilisztikai jellegűek *(nem büntetteték meg – könnyebben nyere kegyelmet)*, de arra is találunk példát tőle, hogy a latinizáló kifejezést magyarítja. Ilyen például a *históriáját dedicálja* kifejezés áthúzása és *históriájában emlékezik* szókapcsolatra történő javítása. Többségében azonban e kéz munkája különböző betoldásokban mutatkozik meg. Egy helyütt a beszédbe ékelt vergiliusi eklogát keretezi be, majd feltünteti mellette a vers következő sorát. Azon oldal aljára pedig, amelyen a beszédben említésre kerül az egyiptomi tíz csapás, Lavardini Hildebert *De decem plagis Ægypti* című epigrammáját jegyzi föl. Mindemellett gyakran aláhúzással emeli ki a latin szövegrészleteket. A prédikáció két rétege arra utal, hogy szövegét talán több esetben is fölhasználhatták.

A negyedik beszéd forrása Pázmány Péter *Húsvét napjára írt második prédikáció*ja. Az unitárius prédikációirodalomban megjelenő Pázmány-kompilációkról már többen beszéltek, köztük elsőként Túri Tamás.[8] Az ő megállapításai alap-

8 Túri Tamás, „Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése. Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében", *Keresztény Magvető* 117., 3. sz. (2011): 297–315. Uő, „Papi fejedelmek elméjével böltselkedvén: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái", in *Mű & Szerző. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet*, szerk. Bartók Zsófia

ján vizsgáltam át a beszédet, amellyel kapcsolatban a következő megfigyelés tehető: az átvételek mértéke jelentős, a prédikáció szinte teljes egészében Pázmány beszédéből építkezik, ezáltal új, önálló gondolatmenet nem bontakozik ki, szerkezetét és tartalmát tekintve egyaránt hűen követi katolikus mintáját. Az átvétel a propositiótól kezdődik, amelyben megfogalmazódik a beszédet szervező két fő kérdés: „1. Az angyalnak vigasztaló szavaiból megmutatom, micsoda hasznunk vagyon az Krisztus feltámadásában. 2. Az asszonyoknak példájából megmutatom, mint kell magunkot viselnünk, ha valósággal és nem csak színnel akarunk részesek lenni az Krisztus feltámadásának hasznaiban."[9]

A kompilált egységek mértékéhez képest szinte teljesen elhanyagolható a változtatások száma. Ezen módosításokat általában kihagyások, betoldások, szórendcserék és -helyettesítések, valamint a szám és személy megváltoztatása jelenti, vagyis az átalakítások többnyire stilisztikai okokból történtek.

Leggyakrabban a szavak és kifejezések helyettesítése fordul elő, tehát az ismeretlen kompilátor a Pázmánynál használatos szót azonos vagy rokon értelműre cserélte ki. Az első példában a kifejezés cseréjére például azért kerülhetett sor, hogy jobban igazodjék a korábban elbeszélt jegyes és vőlegény történetéhez.

Pázmány	***CUT***
„Ily kevés munkát kíméllünk Christus Urunk szolgálattyától?" (741. 22–23.)	**„ily kevés munkát kémélünk** az mü lelki vőlegényünknek szolgálatjaitól."
„Azért, ha paradicsomban az aszszony adott elsőben fült **az ördög szavának; ha az aszszony engedett elsőben a kísértetnek; ha ő** kisztette **férjét az** esetre." (739. 17–19.)	**„Azért, ha paradicsomban az asszszony adott** helyt elsőbben **az ördög szavának, ha az asszony engedett elsőbben az késértetnek, ha ő** kénszörítötte **férjét az** evésre."

Stilisztikai okból vezérelve is történhet a szórendcsere. A beszédben előfordul, hogy ez kizárólag a felsorolások elemeinek sorrendjén való változtatás jelenti, viszont egyes esetekben egész mondatrészek újrafogalmazása is megfigyelhető. Emellett a második idézett részben egy újabb típusú módosítás regisztrálható, Pázmány felsorolásainak kiegészítése.

Ágnes, Dobozy Nóra Emőke, Förköli Gábor, Lovas Borbála, Nádor Zsófia és Szilágyi Emőke Rita, Arianna Könyvek 4. (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 113–129. Uő, „A halál felekezetfelettisége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 133–156.

9 *CUT* 8.

Pázmány	*CUT*
„summába nem foglalhatta az Angyal a Christus Feltámadásának gyümölcsét és hasznát” (735. 36–39.)	**„summában nem foglalhatta az angyal az Krisztus feltámadásának** hasznait és gyümölcsét”
„hanem akkor legszorgalmatosb gondot viseltek Christusra, **mikor egyéb** ismerői és jó-akarói **elhadták őtet** és távúl-futottak-tőlle.” (740. 4–6.)	**„hanem akkor legszorgalmatosabb gondot viseltek** az Krisztusról, **mikor egyéb** jóakarói, ismerői, baráti **elhagyták őtöt,** és őtőle távol futottak.”

A kihagyások esetében többnyire a latin szövegrészek elhagyásáról beszélhetünk. Amennyiben mégis megmaradtak a latin kifejezések és idézetek, lerövidítették és csupán néhány szó erejéig idézték meg őket. Emellett arra is találunk példát, amikor a pázmányi felsorolásokat kurtítják, ez főleg a jelzőbokrok esetében jellemző.

Pázmány	*CUT*
„Ha erőtlen és magával sem bír, mikor a sírba eresztetik: erős, gyors **és hatalmas lészen, mikor az örök életre megújíttatik.”** (737. 36-37.)	**„Ha erőtlen és magával sem bír, mikor az sírban eresztetik, erős és hatalmas leszen, mikor az örök életre megújíttatik.”**
„És, *Sabbato quidem siluerunt, secundum mandatum;* **az Isten Törvényeszerént, Szombaton veszteg voltak.”** (740. 21–22.)	**„És az Isten törvénye szerént szombaton veszteg voltanak.”**

A szám és személy megváltoztatása is megjelenik egy alkalommal a prédikációban, emögött a beszéd gyülekezetre szabása áll. Ebben az esetben a Pázmány-beszédben használt többes szám második személyt többes szám elsőre cserélték.

Pázmány	*CUT*
„Azért, illyenek légyetek tí-is, **ha érezni** akarjátok **az isteni vigasztalásokat.”** (741. 15–16.)	**„Azért illyenek** legyünk mü is, **k[eresztének], ha érzeni** akarjuk **az isteni vigasztalásokot.”**

Pázmány szövegének a bővítése ritkán fordul elő, és ilyenkor is ugyanazt a gondolatot részletezi, bontja tovább az ismeretlen szerző. A kiegészítések Pázmány gondolatmenetének alátámasztására szolgálnak.

Pázmány	*CUT*
„Igy jár, a ki csak egy lépést, egy öltözésben-való munkát kímél Christustúl.” (741. 26–28.)	**„Így jár az, ki csak egy lépést, egy öltözésben való munkát kémél** az **Krisztustól,** restelli az Krisztus koporsójához menni, azaz az Krisztus haláláról, feltámadásáról elmélködni, és üdvességös tanítást hallgatni.”
„Sőt, mikor Szent János, úgy akarná **az Angyalt tisztelni,** mint az Ó Testamentomban szokás vala, **megtíltá az Angyal, nem akará felvenni-tőlle a tiszteletet:** Ne feceris, conservus enim tuus sum; **mert immár mí-is,** a Szent **Angyalok polgár-társai, Istennek belső szolgai lettünk, Christus-által.”** (738. 26–30.)	**„mikor Szent János az angyalt tisztölni** akará, **megtiltá az angyal, nem akará felvenni az tisztöletet,** ezt mondván neki. Meglásd, hogy azt ne cseleködjed, te szolgatársad vagyok, és az te atyád fiaié, kinél vagyon az Jézusnak bizonyságtétele, Istent imádjad, mert prófétálásnak lelke az Jézusról való tanúbizonyság Ap. X9. v. 10. **Mert immár mü is** az **angyalok polgártársai vagyunk, Istennek belső szolgái lettünk az Krisztus által.”**

Arra is találni példát, bár csak egy helyütt, hogy a Pázmány által választott bibliai locustól a kompilátor eltért, és ugyanazon könyvből, ám különböző versszel támasztotta alá a pázmányi gondolatmenetet.

Pázmány	*CUT*
„De a Christus Feltámadása bizonyossá tett, hogy mí-is feltámadunk. Azért Szent *Jób,* feltámadásának reménségét felséges szókkal említvén, így magyarázza gyökerét és fondamentomát bizodalmának: *Scio quod Redemtor meus vivit, et in novissimo die de terra surrecturus sum: reposita est hæc spes mea in sinu meo:* tudom, hogy az én Megváltóm él, és én-is az utolsó napon feltámadok a földből: kebelembe rejtettem és erőssen őrizem ezt a reménséget.” (736. 25–32.)	**„de az Krisztus feltámadása bizonyosokká tett, hogy mü is feltámadunk**, mert vagyon az fa felől valami reménség, ha levágattatik is, ismét megújul, és az ő csemetéi meg nem szűnnek. Job. 14. 7.”

Emellett rontások is megjelennek a szövegben, például a latin szavak hibás másolása, illetve egyéb elírások képében, ezek száma ugyanakkor elenyésző. Ezért is vetettem el azt az *aloé – alort* rontás alapján egy ideig logikusnak tűnő gondolatot, hogy a szöveg lejegyzőjének kezében egy Pázmány-kézirat lehetett.

Ezzel rá is térnék az összegzésre. A dolgozat középpontjába állított szövegkorpuszba különböző felekezetektől másoltak össze szuprakonfesszionális témájú prédikációkat, e beszédek azonban nem mutatnak egymással különösebb összefüggést. Tárgyuk különböző, a halált, a gyermekek és szülők egymással szembeni kötelességeit, a felfuvalkodottság bűnét, illetve a feltámadás kérdését tárgyalják. Az átvett szövegek témájának a minősége könnyen beilleszthetővé tehetné a *CUT* darabjait az unitárius kompilációk sorába,[10] viszont a kézirat unitárius voltát semmilyen kézzelfogható érv nem erősíti meg. Ennek ellenére mégis fontos megállapítások tehetők a korpuszról a felhasznált források és a különböző kompilációs technikák tekintetében.

További kutatási lehetőségeket kínál az autopszia, a kézirat lapjainak alapos vizsgálata, hátha kétségbevonhatatlan megállapítást nyer, hogy a *CUT* valóban egy nagyobb kéziratból szakadt ki. Emellett érdemes áttekinteni az RMK-ban felsorolt (tehát 1670 utáni) prédikációgyűjteményeket a további források megtalálása érdekében.

10 Túri Tamás hivatkozott tanulmányain kívül lásd még: Lovas Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben", *Keresztény Magvető* 125., 2. sz. (2019): 153–169. Restás Attila, „»Inter idiotas et rusticanos«: Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben", *Studia Litteraria* 52., 3–4. sz. (2013): 202. Illetőleg Molnár Dávid megjelenés előtt álló tanulmányát: Szigeti Molnár Dávid, *Három felekezet egy székben: Egy kompilációtörténeti kuriózum*.

Husz Dominika[1]

Kompilációs technikákkal a szentháromság és a retorzió ellen, avagy hogyan kerülhetnénk el a pénzbüntetést, ha unitárius lelkésztanoncok volnánk 1698-ban?

Mivel a szükség napjainkban is sűrűn megkívánja az embertől, hogy időről időre számot adjon szövegalkotási képességeiről, javunkra válik módszereink tárházának bővítése. Bár a szükség nem változott, a szövegalkotás megkönnyítésére szolgáló eszközeink gyarapodnak az évek múlásával. A ma szerzői pedig nyugodt szívvel nyerhetnének ihletet a múltbéliek stratégiáiból is, hiszen a digitális kor előtt még nehezebb volt boldogulni a szövegvilágban, ők mégis sikerrel jártak. Egy erre példaként szolgáló szöveg segítségével prezentálnám, hogyan is lehetséges a befektetett energia minimumával, de a kreativitás maximumával alkotni. „Míglen ezekről szóllok, legyetek ébrek az hallgatásban" – írta Zilahi Mihály az Ms. U. 1011-es jelzetű reprezentatív prédikációgyűjtemény egyik beszédében.[2]

A kötet rendkívül terjedelmes, hetvenegy prédikációt tartalmaz, amelyek egyenként átlagosan négyoldalnyi szövegből épülnek fel. Bár ez nem tűnhet rendkívülinek, a kódex dimenzióit tekintve mégis illik rá a terjedelmes jelző a maga 350 × 230 milliméterével. A kötet szövegei sok kéztől származnak, a beírók különböző minőségű tintákkal, íróeszközökkel dolgoztak, de a beszédek javarészt jól olvasható, tiszta képet mutatnak, ami nem is lehetne másképp egy oktatási célból készült gyűjteményben. Így van ez az előbb idézett Zilahi Mihály esetében is, akinek írása a kódex utolsó harmadának középső részén található.

A prédikáció lejegyzője számára tehát elengedhetetlen legelőször is a Szentírás rendkívül mély ismerete magyar és latin nyelven is, s ezen felül szükséges

[1] Husz Dominika (1999) az ELTE BTK Tanárképző Központjának ötödéves hallgatója. A magyar mellett az olasz tanszéken folytatja tanulmányait, magyar nyelvű kéziratos irodalommal 2022-ben kezdett el foglalkozni. Elérhetősége: huszdomi@gmail.com.

[2] A kötet lelőhelye: Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, jelzete: Ms. U. 1011. A továbbiakban: Ms. U. 1011. Az idézet helye: Ms. U. 1011, 117v. A kötet leírását ld.: Elemér Lakó, szerk., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I. Catalogue. II. Indices (Szeged: [József Attila Tudományegyetem], 1997), 1: 198.

egy minta, amely a mi esetünkben a kötet első darabjaként egy Magyarosi István által bejegyzett szentbeszéd lesz. Végül, de nem utolsósorban egyéb prédikációs korpuszokra is támaszkodhatunk, esetleg olyan, a katolicizmus számára rendkívül fontos személyektől származó beszédekre, mint például Pázmány Péteréi. A Zilahi által alkalmazott szövegszervezési metodológia elemzéséhez kulcsfontosságú Túri Tamás unitárius kompilációs technikákat vizsgáló munkáinak bevonása. Vizsgálatunk során olyan kompilációs technikákat igyekeztünk azonosítani, amelyeknek segítségével a szentháromságot hirdető igék az unitárius hívek megszólításának szolgálatába állíthatók. Az itt leírtak megfelelő, adaptív módon történő alkalmazásába pedig Zilahi Mihály munkájának elemzésén keresztül kívánok betekintést nyújtani.

1698 májusának negyedik napján Zilahi Mihály bejegyzi prédikációját a kolozsvári Unitárius Kollégium egyik gyűjteményébe. Ezt a kötelességét az 1695-ös ádámosi zsinat határozata rótta a lelkészekre, amely szerint minden prédikátornak – pénzbírság terhe mellett – be kellett vezetnie egy-egy szentbeszédet a külön erre a célra szolgáló kötetbe.[3] Pontosan ilyen gyűjtemény a munkám tárgyául szolgáló, Ms. U. 1011-es jelzetű kódex is. Ezt az első olyan kötetként tartják számon, amely nem csupán a kollégiumban 1696 és 1698 között tevékenykedő hallgatók, de az őket követő generációk okulását is szolgálta. A gyűjtemény egyértelműen reprezentatív jellegét tükrözi nem csupán a nyomdai minőségű kéziratos címlap és az azon olvasható, gyakorlatilag használati útmutatóként is értelmezhető jelige,[4] de a kötet szerkezete is. Az első beszédet, amely Magyarosi István akkori senior tollából származik, modellnek tekinthetjük, amelyben már találkozhatunk a kötet legtöbb darabjára jellemző formai sajátosságokkal. Mindebből következik, hogy a kódex írásai tartalmukat és formájukat tekintve is kétséget kizáróan a publicitás határát súrolják, olyan kitételeknek téve eleget, mint a

[3] A ma ismert iskolai prédikációkat is tartalmazó kötetekről a szakirodalomban általában rövid leírásokat találhatunk. Az összes, az 1696–1820-ig terjedő időszakból származó, ma a Romániai Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárában található kötetet (időrendben: Ms. U. 1011, Ms. U. 976/1, Ms. U. 976/2, Ms. U. 987, Ms. U. 975, Ms. U. 1321) említi: Gál Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) 2.* (Kolozsvár: Magyar Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1935), 53.

[4] Túri Tamás a latin nyelvű címlap szövegéből is idézve a következőképpen összegzi ezt: „A kötetet olvasói használatra hozták létre, melyből »egy hithű olvasás után bárki könnyen elsajátíthatja a Szentírás hasznos értelmezését és a tudományos műveltséget«". Túri Tamás, „Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén. Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációs kötet", in *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – Újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014,* szerk. Bartók Zsófia Ágnes et al., Arianna Könyvek 9. (Budapest: reciti, 2015), 197–214., 197.

nyilvános elérhetőség, precíz megformáltság és a szerző által nem kontrollált felhasználhatóság. Utóbbi olyan kritérium, amely nem csupán a szöveg szerkesztését érinti (szövegegységek jelölése, megformáltság, jelölt bővítési lehetőségek), hanem tartalmát is (itt gondolok a későbbiekben taglalt kompilációs gyakorlatra is). Így az Ms. U. 1011-es kódex nemcsak a 17. század végi unitárius lelkészképzésbe enged betekintést, de beszédes példája a programszerű prédikációírásnak is.

Az e tanulmányban elemzett Zilahi-prédikáció, ahogy a kötet maga is – önálló unitárius retorikai rendszer hiányában – híven tükrözi a kor által támasztott egységes homiletikai követelményeket: címadás, margináliák (a beszéd részeinek megjelölésével), datálás, aláírás (amely ugyan Magyarosinál és a kötet sok más szövegénél is elmarad, de jelen conciónál nem). Michael Zilahi, vagyis Zilahi Mihály szerzőről azon kívül, hogy a későbbiekben pap nem vált belőle, nem sok egyéb található a feljegyzésekben.[5]

Amint a kötet egészét, az általam vizsgált Concio ex Matth. 28 v. 19. *Euntes docete omnes gentes* „címet" viselő szöveg tartalmát is áthatja a tanítani vágyó, utat mutató szellem. Ez természetesen nem volt ritka az unitárius prédikációalkotásban sem, hiszen az egyház hitvallása szerint a lelki vezető feladata itt is a hallgatóság kereszténységre való tanítása. Jelen szöveg is jól példázza ezt az alábbi és számos más részletben is felhívva a hallgatóság figyelmét az Istenről való tudás fontosságára:

> „Hogy azért, K[eresztyének], az Istenről valamit tudjunk, szükséges, hogy […] teljes tehetségünk szerint értekezzünk az Istenről, megvizsgálván Krisztus Urunknak amaz szavait, melyeket hallotok az elolvasott igékben. Elmenvén tanítsátok minden népeket megkeresztelvén őket az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében."[6]

A Biblia szövege mögül kilépve Zilahi említést tett Ciceróról, vagyis a Cicerónak tulajdonítható Hierón királyról és Simonidesről szóló történetről, valamint az antikvitás híres filozófusairól, Thalészről és Arisztotelészről. Ez azért meglepő, mert a szöveg külön is kitér a világi tudás hívságainak elvetésére:

[5] A kötet diákjainak életével kapcsolatban a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és Nagykönyvtára gyűjteményeiben lévő feljegyzések szolgáltak adatokkal. Ezúton is köszönöm Kovács Sándor segítségét a munkában.

[6] Ms. U. 1011, 117r.

„becsüsebb akármi keveset tudni az Istenről, hogysem ez világi mélységes dolgoknak akárminemű értelmével bővölködni."[7]

Ezen kívül pedig, ahogy a kódex más prédikációi is több ízben teszik, a Zilahi-szöveg mozgásba lendíti a józan okosságot mint fontos keresztényi erényt, amely nemcsak az elsajátítható, de sok esetben felesleges világi tudás megszűrésében is segíti az embert, de az egyházi dogmák logikus módon való értelmezésében is segédkezet nyújt:

> „Haszontalan, keresztyének, azoknak értelmek és tanítások, az kik három Istent hisznek, […] Micsoda értelmek vagyon, keresztyének, az illyeneknek, azt csak az *józan okosság* [kiemelés tőlem, H. D.] is megmutatja, hogy csak hívság azoknak értelmek, mert ha ez három személy, az mint ők mondják, állatjában egy, mégpenig egymástól eloszolhatatlan, következik, hogy mind az Atya, mind az Fiú, mind az Szentlélek megfeszíttetének. És ez is az leckém második részének rövid magyarázatja."[8]

A józan észre ható és ezáltal kikezdhetetlenné váló érvrendszerével nem egyszerűen a már unitárius hívek hitének elmélyítésére törekedett a szerző, célja azon *keresztyének* meggyőzése, akik a Bibliában feketén-fehéren – még a *pogány bölcsek* által belátott bizonyítékok ellenére is – azt vallják, a Szentháromság létezik, s ez alapozza meg a kereszténységet. Zilahi beszédében így sorra vette azokat az unitárius szöveghagyományból jól ismert bibliai locusokat, melyek az unitáriusok tanait erősítik meg:

> „Azt mondja erről az Szentírás, Deut. 6. 4. [5Móz 6,4]: *Dominus Deus noster unus est. Az mi Urunk Istenünk egy Isten. Nullus est Deus nisi unus. Nincsen sokkal több Isten, csak egy.* 1. Cor. 8. vs. 4. [1Kor 8,4]. [Mk12:32] *Non est alius præter eum,* Deut. Jo. 3.5. [!] [5Móz 4,35]. *Nincsen több őkövülle*. Esai. 44. 6. [Ézs 44,6]. *Absque me non est Deus. Nincsen több Isten énrajtam kűl.* Psal. 80. 9.[!] [Zsolt 80,10] *Non erit Deus recens. Nem lehet új Isten. Énelőttem nem volt Isten, és utánam sem leszen*, azt mondja Ézsaiás által a nagy Isten [Ézs 43,10]."

[7] Uo.

[8] Ms. U. 1011, 118v. Itt jegyzem meg, hogy a továbbiakban az idézetekben található kurzív és vastaggal szedett kiemelések tőlem származnak. – H. D.

A meggyőzés retorikájából nem maradhat el a logika fegyvere, így találkozunk a szövegben a józan okosság tudományának egyik legismertebb alakjával, Arisztotelésszel: „Amaz bölcs pogány, Aristoteles igazán tanította és tudta, hogy egy Istennél több nem lehet, mert az hol sok úr poroncsol, ott jó rendtartás nem lehet."[9]

A prédikációs korpusz vizsgálatakor gyakran megesik, hogy új beszédek átírásakor és vizsgálatakor valami eredeti és újszerű fedi fel magát a kutató szeme előtt. Ha elidőzünk egy kicsit a már említett Hierón király és Simonides esetén, és élünk a gyanúperrel, hogy talán mégsem annyira egyedi a prédikáció nyitógondolata, akár meg is kísérelhetjük leleplezni a szerzőt. A hivatkozás hiánya ellenére jó eséllyel fel tudjuk ugyanis térképezni Zilahi forrásait bizonyos szó szerint átemelt, terjengős szövegpanelek segítségével. Az első nyom, mely a forrás azonosításához vezetett, Brassai Sámuel 1863-ban kiadott nyelvészeti munkájában található.[10] Ebben a szerző a magyar mondatokban fellelhető igék viselkedését igyekezett feltérképezni. Egyik nyelvi példájában a múlt idők használatára pedig éppen ugyanazt a történetet ismertette, amelyet Zilahi vetett papírra. Brassai szerencsénkre precíz hivatkozásokkal látta el példáit, és ennek a darabnak az esetében is pontosan megadta forrását. 1863-as munkájának lábjegyzetein keresztül így egyenes út vezetett Pázmány Péterig, egészen pontosan *A Szent Háromság egy bizony Istenről* című prédikációjáig. Emellett Brassai munkájának új, 2011-es kiadása tartalmaz egy Pázmány *Kalauz*ából összeállított, *Toldalék* című részt is, amelyben szintén szerepel az említett történet:

> „Azt írja Cicero, hogy midőn a Syracusai Hieron-király, Simonides filosofustól kérdette volna micsoda az Isten, Simonides egy napot kére, hogy gondolkodás után, alkalmatosb feleletet adna. Másod nap, két napot kére a válasz-tételre. És így, egynehányszor töb-töb üdőre hallasztván feleletit, okát kérdé a király üdő vontatásának. Azt felelé a bölcs, hogy mennél többet gondolkodik az Isteni természet mivoltárúl, annál nagyob homályt, és feneketlemb mélységet talál benne. Okos és igaz felelet lén ez, egy pogány bölcstől."[11]

9 Ms. U. 1011, 118r.

10 Brassai Sámuel, „A magyar mondat", *Magyar Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 3. (1863): 3–127., 100–101.

11 Brassai Sámuel, *A magyar mondat*, Segédkönyvek a magyar nyelv tanulmányozásához 120., szerk. Kiss Gábor (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2011), 166.

A *Kalauz*ból megtudjuk, hogy a Cicero-utalás *Az istenek természete* című művének első könyvére hivatkozik, ezt a történetet pedig Pázmány a prédikációjába való beépítésével az exemplumok közé emelte,[12] amelyet (vagy amelyből készült más kompilációt) Zilahi is olvashatott. Pázmány szövegeinek használata természetesen nem egyedi a korszakban, hiszen több felekezet tagjai nyertek inspirációt munkáiból. Többek között az olyan unitárius szerzők, lelkészek is, mint Várfalvi Pálfi Zsigmond. Ő Zilahival egyidőben végezte Kolozsváron tanulmányait,[13] de az Ms. U. 1011-es kódexben nem találkoztam a nevével, bár akadnak a kötetben szignó nélküli prédikációk is. Emellett itt említhető az Ms. U. 59-es kódexben található Keresztesi István-féle prédikáció is, amely több Pázmány-műből vesz mintákat.[14]

Pázmány prédikációinak vizsgálata emellett arra is lehetőséget teremtett, hogy az említett példákon kívül más kulcsszavakat, textusokat is ellenőrizzek, és világossá vált az egyezések egyre bővülő listájából, hogy Zilahi személyében igen ügyes kompilátort tarthat számon az utókor. Arisztotelész említése gyakori a korszakban, ám a név kontextusa nagyon sokféle. Esetünkben az előbbihez hasonló módon egy egyszerű keresés során a görög filozófus neve szintén egyértelmű eredményre vezetett. Az említett Szentháromság tematikájú Pázmány-prédikációban ugyancsak szerepel, méghozzá az alábbi módon:

> „Ama pogány bőlcs *Aristóteles,* igazán tudta és világoson tanította; hogy egy isteni természetnél, egy Istennél, töb nem lehet: mert, a hol sok ur parancsol (ugymond,) jó rend-tartás ott nem le-

[12] Bitskey István, Csorba Dávid, Tasi Réka, „»Homályban és tükör-által«: Barokk kori prédikációk az isteni természetről", in *Acta Historiæ Litterarum Hungaricarum XXX*, szerk. Font Zsuzsa, Ötvös Péter (Szeged: a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2011), 60–74., 61.

[13] Túri Tamás, „A halál felekezetfelettisége: Felekezetközi kompiláció és műfaj transzformáció", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 8. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 133–156., 134.

[14] Túri Tamás, „»Papi Fejedelemnek elméjével böltselkedvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái", in *Mű és szerző, Fiatal kutatók konferenciája,* szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Doboczy Nóra Emőke, Förköli Gábor, Lovas Borbála, Nádor Zsófia, Szilágyi Emőke Rita, Arianna Könyvek 4. (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 113–127., 124.

> het. A világ vezérlésében pedig, csudálatos szép rend vagyon: *Unus ergo princeps*; csak egy vezérlő ura vagyon tehát a világnak."[15]

Pázmány ugyanezt az arisztotelészi *Metafizikából* származó és a keresztény teológusok által évszázadok óta idézett gondolatot használta a *Kalauz*ban is, kihangsúlyozva, hogy Arisztotelészt az *igaz okosság* tanította erre:

> „És jóllehet a pogányság-között harmincz-ezer Istent említ Hesiodus, mint ezennel meghallyuk; de az igaz okosság arra tanította Aristotelest, hogy a világnak rendes vezérlése nem lehetne, ha sok Isten volna, miképpen jó rendtartás nincsen, a hol sok úr parancsol. Annak okáért csak egy ura és gondviselő fejedelme vagyon a világnak. Ezt a mi hitünk fondamentomát az emberi okosság is támogatja."[16]

Zilahi azonban nem a *Kalauz*t forgatta beszéde írásakor, a további példák alapján világos, hogy a Szentháromság ünnepére írt Pázmány-prédikációt dolgozta át, unitáriussá formálva az átvett részeket.

Ha a szövegek konkrét tartalmi elemeitől elrugaszkodva a textusokat kezdjük el vizsgálni, felfigyelhetünk egy másik érdekes jelenségre is. Zilahi több helyen (ha nem is mindenütt) nem csupán Pázmány mondatait, gondolatait emelte át, de még a felhasznált bibliai szöveghelyeket is. Ennek szemléltetésére érdemes visszatérnünk ahhoz az érvelő szövegrészhez, amely azt igyekszik bizonyítani, hogy az Isten csak egy lehet, a Szentháromság tana pedig tévedésen alapul. Textusai az elsőtől az utolsóig megegyeznek azokkal, amelyeket Pázmány használt fel prédikációjában a Szentháromság létének alátámasztására:

15 Pázmány Péter, „A szentháromságrúl", in *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összes munkái* [a továbbiakban PPÖM] VII., *Prédikácziók. Második kötet*, szerk. Kanyurszky György (Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomdája, 1905), 95.

16 PPÖM III., *Hodogeus. Igazságra vezérlő kalauz*, szerk. Kiss Ignác (Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomdája, 1897), 47.

Pázmány Péter (PPÖM VII., 94–95.)[17]	Zilahi Mihály (Ms. U. 1011, 118r)
Hogy azért rendet tartsunk a tanulásban: első dolog melyről a *Hiszek egy Isten*ben vallást teszünk az, hogy az Isten **Deut 6. v. 4.** [5Móz 6,4] *Dominus Deus noster Dominus unus est*. És amint a Szentírás szól **1. Cor. 8. v. 4.** [1Kor 8,4] *Nullus est Deut nisi Unus,* nincs több Isten egynél. **Deut 4. v. 35.** [5Móz 4,35] *Non est alius præter eum* **Isai. 44. v. 6.** [Ézs 44,6] *Absque me non est Deus* őkívüle nincs más Isten. **Psal 80. v. 9.** [Zsolt 80,10] *Non erit Deus recens*, nem lehet új Isten. **Isai. 43. v. 10.** [Ézs 43,10] Énelőttem nem volt Isten, énutánam sem lészen, azt mondja Izaiás által a nagy Isten.	Azt mondja erről az Szentírás, **Deut. 6. 4.** [5Móz 6,4]: *Dominus Deus noster unus est.* Az mi Urunk Istenünk egy Isten. *Nullus est Deus nisi unus.* Nincsen sokkal több Isten, csak egy. **1. Cor. 8. vs. 4.** [1Kor 8,4]. [Mk12:32] *Non est alius præter eum*, **Deut. Jo.**[!] **3.5.** [5Móz 4,35]. *Nincsen több őkövülle*. **Esai. 44. 6.** [Ézs 44,6]. *Absque me non est Deus*. Nincsen több Isten énrajtam kűl. **Psal. 80. 9**.[!] [Zsolt 80,10] *Non erit Deus recens*. Nem lehet új Isten. Énelőttem nem volt Isten, és utánam sem leszen, azt mondja Ézsaiás által a nagy Isten [**Ézs 43,10**].

Zilahi szövege nem a kompiláció használatának tényétől, hanem a kompilált forrása révén válik izgalmassá, mivel egy olyan felekezet egyik legnagyobb egyházi szónokának gondolatait használta fel munkájához, amely az unitáriusokat eretneknek bélyegezte. Már tudjuk, hogy a papnövendék nemcsak a filozófusok motívumát, de az előbb listázott textussorozatot is újrahasznosította, ám itt nem állt meg. Zilahi másolási és újrarendezési képességeinek eredménye egy teljesen tótágast állított katolikus fejtegetés. Ugyan a felekezetek közötti kompilációs térváltás sem példa nélküli jelenség, de érdemes megfigyelni azt a mechanizmust is, amely segítségével Zilahi Pázmány szövegét és az abban felsorolt érveket, felhasznált szöveghelyeket igyekezett saját felekezetének nézeteivel összhangban működtetni.

Zilahi írása két nagyobb részre osztható: az eleje a 117. oldal rectójától (vagyis a szöveg kezdetétől) a 118. oldal versója első három soráig Pázmány-kompiláció, amit Zilahi csupán néhány saját mondattal tört meg, amelyekben témamegjelölés és a prédikáció tagolására vonatkozó információk olvashatók. Itt foganatosított lépéseket annak érdekében is, hogy elgáncsolja a Pázmány-szöveg

17 A Pázmány-idézetek a PPÖM VII. kötetéből származnak, a továbbiakban a kiemelt táblázatokban rövidítve adom meg a művet az oldalszámmal.

azon állítását, miszerint a Szentháromság minden tagja egyesével is isteni személy. Így elsőként bizonyította, hogy Krisztus Pázmány állításával szemben nem örökölte az Atya minden tulajdonságát, mert az Atyát nálánál nagyobbnak vallja, tehát nem egyenlőek, ezáltal pedig Krisztus nem lehet isteni személy. A Szentlelket pedig Isten erejeként határozta meg, Pázmány viszont Istentől származóként, ezáltal pedig isteni személyként, hiszen Krisztushoz hasonlóan isteni lényeget birtokol. Majd következik a 118v végéig tartó egyedi rész, amely nem minden kétséget kizáróan, de feltehetően Zilahi saját gondolatait tartalmazza. Itt az előbbi értékítélethez hasonló háromságellenes kiszólásokat és az Úr, valamint Krisztus magasztalására szolgáló paneleket, illetve egy záróformulát olvashatunk.

Tekintve, hogy Zilahi produktumának a felét, vagyis négy kézírásos oldalból majd hármat olyan szövegrészek tesznek ki, amelyek nem nevezhetők saját szellemi termékének, fontos szóvá tenni azt is, hogy a felhasznált Pázmány-prédikációnak csak a töredékét vette át. A forrásszöveg ugyanis négyszer olyan hosszú, mint azok a prédikációk, amelyeket a tanoncok ebbe a kötetbe jegyeztek le, hiszen ezek, mint már írtam, átlagosan négy oldal terjedelműek. Ez feltehetően annak is köszönhető, hogy Pázmány esetében ez a prédikáció ünnepnap alkalmából hangzott el, mégpedig a pünkösd utáni első vasárnapon, amely a Szentháromság napja. Kutatásaim alapján Zilahinál a dátum nem hordozott különösebb jelentőséget, mivel az 1698-as évben nem esett ünnep május 4-ére.

Mindenesetre, mivel kompilációról van szó, érdemes részletesebben is megvizsgálni azokat a gyakorlatokat, amelyeket Zilahi alkalmazott. Kezdjük mindjárt az átvételt leleplező szövegrésszel, s haladjunk sorban a bizonyíthatóan Pázmánytól vett hosszabb szemelvények mentén, amelyekben nemcsak az azonosságok, de az eltérések is megmutatják azokat a technikákat, amelyekkel Zilahi összefésülte az unitárius és a katolikus hitrendszer gondolatait. Ahhoz, hogy ez az elemzés megvalósulhasson, újból Túri Tamás Pázmány-kompilációkat vizsgáló kutatásai felé kell kanyarodnunk, hogy megfigyeljük, milyen módszereket tárgyalt elemzésében, s mennyiben érvényesíthetők ezek az általam analizált szövegnél. A katolikus kutatások nyomán[18] készült Túri-féle fogalom-

[18] A közelmúlt katolikus anyaggal foglalkozó legfontosabb publikációi a témában: Hargittay Emil, „Pázmány és a kompiláció", in *Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil, Pázmány Irodalmi Műhely 2. (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2001), 251–260.; Hargitai Andrea, „Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105., 5–6. sz. (2001): 640–649.; Maczák Ibolya, „A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 107., 2–3. sz. (2003): 261–276.; Maczák Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban* ([Szigetmonostor]: WZ Könyvek, 2010);

tárban szereplő technikák például az egyszerűbb stilisztikai változtatások, mint a szóhelyettesítés, a kihagyás, a szavak sorrendjének felcserélése és az egyszerűsítés,[19] amelyeket a következő részleteken mind megfigyelhetünk. Ezen kívül nem mulasztanám el megjegyezni, hogy míg Pázmány mind Cicero („Cic. lib. 1. De natura deor.") mind Arisztotelész („Aristo. 12. Metaph. in fine.") gondolatainak említésekor hivatkozással élt a prédikációjában, ezt Zilahi valami okból minden esetben mellőzte. Eme kihagyás rögtön a két szövegrész elején megmutatkozik.

Pázmány Péter (PPÖM VII., 92.)	Zilahi Mihály (Ms. U. 1011, 117r)
Hieron nevű siracusai királyrúl írja Cicero, **Cic. lib. 1. De natura deor.** hogy az isteni dolgok isméretit szomjúhozván eleibe hívatá Simónides filosófust és azt kérdé tölle: micsoda az Isten? Az okos ember üdőt kére, hogy gondolkodás után mélyeb és értelmesb választ adhasson. Mikor a feleletre rendelt napok elfolytak vólna, ugyan azon kérdést újítá a király. De Simónides üdőt vontatván töb napot kívána gondolkodására. Mind addig czélozá továb-továb feleletit, hogy végre megvallá igaz okát hallgatásának: azt mondván, hogy mennél többet gondolkodik, annál világosban tapasztallya, hogy elméjét és nyelvét fellyül-haladja **az isteni Természet felsége.** Ugyan ezent cselekedte Tales filosófus Crœsus király előt, a mint Tertullianus írva hadta.	Hieron nevű siracusai királyról írja Cicero, hogy az isteni dolgok ismeretit szomjúhozván, eleiben hívatá Simonides filozófust, és azt kérdé tőlle: Micsoda az Isten? Az okos ember üdőt kére, hogy gondolkodás után méllyebb és értelmesb választ adhasson. Mikor az feleletre rendelt napok elfolytak vala (p.: vólna), ugyanazon kérdést újítá az király, de Simonides üdőt vontatván több napokat kévána gondolkodásra. Mind addig célozá[?] tovább-tovább feleletit, hogy végre megvallá igaz okát hallgatásának, azt mondván, hogy mivel többet gondolkodik, annál világosban tapasztalja, hogy elméjét és nyelvét fellyülhaladja **annak kimondása és meggondolása.** Ugyanezent cselekedte Thales filozófus Crœsus

Maczák Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 23. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019). A kompilált szövegek kutatásában útmutató volt Ocskay György munkája, aki Kelemen Didák prédikációin mutatta be a Pázmány-művek hatását. Ocskay már a választott korpuszon vizsgálta a kihagyás, rövidítés, tömörítés, az átfogalmazás, átdolgozás és egyéb eltérések kérdéseit. Ld.: Ocskay György, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 86., 4. sz. (1982): 442–448.

19 Túri, „A halál felekezetfelettisége…", 139.

Pázmány Péter (PPÖM VII., 92.)	Zilahi Mihály (Ms. U. 1011, 117r)
Okos és méltó cselekedet vólt ez a világ bölcseitűl, mert az **isteni természetnek** eggyik **tulajdonsága** az, hogy ***Incomprehensibilis cogitatu, Invisibilis,*** megfoghatatlan az emberi gondolattúl, **láthatatlan** az emberi szemtűl, az-az ***Deus Magnus vincens scientiam nostram,*** oly nagy az Isten, hogy meggyőz és fellyülhalad minden értelmeket. Azért gondoly mennél nagyob **hatalmat, jóságot, bölcsességet, szépséget, édességet, méltóságot** gondolhatsz, **az-után gondoly mindazoknál ezernyi ezerszer nagyobbakat, és így, ezernyi ezer esztendőnek minden órájában nagyob és nagyob felséget** gondoly: soha az **Isten** tekelletes felségére nem juthatsz: mert mindannál, a mit gondolsz, végetlenűl nagyob az Isten.[20]	király előtt, az mint Tertullianus írván hagyta, okos és méltó cselekedet volt ez az világ bölcseitől, mert az **Istennek** egyik **attribútuma** az, hogy megfoghatatlan az emberi gondolattól, **megfoghatatlan** az emberi szemtől, azaz olly nagy az Isten, hogy meggyőz és fellyülhalad minden értelmeket, azért gondolj mennél nagyobb **hatalmat, méltóságot, bölcsességet, édességet** gondolhatsz, soha az **Istennek** tökélletes felségére nem juthatsz, mert mindannál, az mit gondolsz, végetlenül nagyobb az Isten.

A Pázmány-részlet szemmel láthatóan rövidebbnek mutatkozik, mivel Zilahi nemcsak a latin elemeket hagyta ki, de több helyen egyszerűsített is a megfogalmazáson. Az isteni természet fogalmára fókuszáló Cicero-utalásokat például minden szöveghelyen elhagyta, amelyet tudatos kompilációs aktusként könyvelhetünk el. A másolás során további változtatások is megfigyelhetők a szövegen, például a szóhelyettesítés (Pázmány: „megfoghatatlan az emberi gondolattúl, **láthatatlan** az emberi szemtűl"; Zilahi: „megfoghatatlan az emberi gondolattól, **megfoghatatlan** az emberi szemtől") és az isteni tulajdonságok felsorolásában lévő elemek elmozdítása és a lista lerövidítése is, amelyet ugyanúgy értékelhetünk szórendcsereként vagy egyszerűsítésként. Ez utóbbinál megkísérelném az imént említett másolási aktust is bevonni a képletbe, hiszen nem volna meglepő, ha Zilahi csupán átírás közben veszítette volna el a fonalat.

Tekintsünk vissza az Arisztotelészről szóló részletre:

20 PPÖM III., 93.

Pázmány Péter (PPÖM VII., 95.)	Zilahi Mihály (Ms. U. 1011, 118r)
Ama **pogány bőlcs** Aristoteles **Aristo. 12. Metaph. in fine.** igazán **tudta és világosan tanította**, hogy **egy isteni természetnél, egy Istennél** több nem lehet: mert a hol sok úr parancsol, (**ugymond**), **jó rend-tartás ot nem lehet**. A világ vezérlésében pedig **csudálatos szép rend** vagyon: *Unus ergo princeps*, csak egy vezérlő ura **vagyon** tehát a világnak. A hol az urak többen vannak, azoknak értelme, akarattya és hatalma külömböző: tehát eggyik akarattya ellenkezhetik a másik akarattyával, eggyik tehetsége ellene állhat a másik hatalmának, és így erőtlenségek, fogyatkozások, viszsza-vonyások és hadakozások lehetnek közöttök, mint ám a pogányok istenirűl írják, hogy sokszor egybe kaptak és megverekedtek.	Amaz **bölcs pogány**, Aristoteles igazán **tanította és tudta**, hogy **egy Istennél** több nem lehet, mert az hol sok úr poroncsol, **ott jó rendtartás nem lehet**. A világ vezérlésében penig **csuda rendtartás** vagyon. *Unus Ergo Princeps*. Csak egy vezérlő ura **van** hát ez világnak, mert az hol az urak többen vadnak, azoknak értelme s akaratja és hatalma külömböző, tehát egyik akaratja ellenkezik az másik akaratjával. Egyik tehetsége ellene állhat az másik hatalmának, és így erőtlenségek, fogyatkozások, visszavonások és hadakozások lehetnek közöttök, mint amaz pogányok Isteneiről írják, hogy sokszor **egybenben** kaptanak [a. m. összekaptak] és megverekedtenek.

Az összevetés során ismét láthatjuk, hogy a Zilahinál beágyazott változat ismét azokat az apró változtatásokat tartalmazza, amelyekkel a kompilátor az előző részletet kezelte. Itt is megfigyelhető a szavak sorrendjének megváltoztatása, emellett bizonyos szavak elhagyása, kicserélése. És ismét gyanakodhatunk másolási hibára a Pázmánynál szereplő „egybe kaptak" és a Zilahi-féle „egybenben kaptanak" fordulat esetében is.

Bár írásom a teljesség igénye nélkül tartalmaz idézeteket, mindenképpen hangsúlyozni kívánom, hogy az itt szereplő szövegrészeken felül is számos helyen tetten érhető a kompiláció és az azzal járó módszerek. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Zilahi nem egyszerű másolói munkát végzett, hanem tudatosan állította saját és felekezete szolgálatába a kiválasztott részeket. Persze nem nehéz észrevenni a nyilvánvaló másolási hibákat sem, például a textusok jelölésében is. A kihagyásra külön figyelmet fordítva észrevehetjük, hogy Zilahi mennyivel kevesebb latin szövegbetétet használt, de teljesen nem hagyta el őket azoknál a szöveghelyeknél, amelyeket Pázmánytól kölcsönzött. Viszont az általa írott részekben, vagyis a prédikáció második részében egyetlen latin szó

sem található – e tény ismét újabb kérdéseket vethet fel. Minek köszönhető ez a tendencia? Bár a szöveg 1698-ban keletkezett, már mutathat törekvéseket arra, amit az unitárius törvénykezés 1723-ban mondott ki, éspedig a minél tisztább, közérthetőbb fogalmazás, a latinizmusok, a deákizálás elkerülése.[21] Mindazonáltal az sem zárható ki, hogy Zilahi bizony a heti prédikáció beírásának elmulasztása után járó pénzbírságot szerette volna mindenképpen elkerülni a lehető legkevesebb erőfeszítéssel. Ennek érdekében pedig, ahogy jó diákhoz illik, megmozgatott minden követ, vagyis könyvet. Mivel nyomtatásban is megjelent unitárius korpusz nemigen volt, ennek híján csak más felekezet nyomtatott művei szolgáltathattak alapanyagot. Így kezébe vette kora egyik legismertebb egyházi emberének kötetét, hogy – talán kényszerűségből – olyan prédikációt vessen papírra, amely a katolicizmusra öltött nyelvet.

21 Túri, „A halál felekezetfelettisége…”, 144.

Szatmári Áron[1]

Szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyv Bogáti Fazakasnál

„Hiába, az elágazó melodikus ösvények kertjében gyakran eltévedhetünk."
(Szigeti Csaba: *Vers és zene*)

A 16. század végére számos latin és népnyelvű verses zsoltárfordítás látott napvilágot Európában. Ezek a zsoltárfordítások különböző humanista és protestáns irodalmi programok jegyében keletkeztek. A fordítókat eltérő mértékben inspirálták a humanista-metrikus ódaköltészet hagyományai, valamint a reformáció teológiai és liturgikus igényei, de a legtöbb szerzőnél ezek a programok egyszerre, egymást erősítve hatottak és valósultak meg. Magyarországon már a század során egyértelműen kimutatható Théodore de Bèze hatása, aki a zsoltároknak nemcsak francia, hanem latin nyelvű fordítását is elkészítette, és utóbbiból válogató kiadványát Dudith Andrásnak ajánlotta.[2] Balassi Bálint zsoltárparafrázisainak forrásai között szintén megtalálhatjuk Bèze-t, ahogyan Jan Kochanowskit (a „lengyel Horatiust") és a skót humanista George Buchanant is: utóbbinak metrikus latin zsoltárai szintén nagy karriert futottak be a 16. századi Európában.

A teljes zsoltárfordítások közös vonása a lehető legnagyobb metrikai változatosságra való törekvés. Egyfajta tudós-humanista eszménykép valósult meg a versformák „enciklopédikus", gyűjteményszerű felhasználásában, az eredeti bibliai szöveg formai változatosságának visszaadásában, ráadásul a *Zsoltárok könyve* ezáltal válhatott a humanista szövegkorpusz immár formagazdagság és költői igényesség terén is az antik auktorokkal versengő részévé. Egyes metrikus latin fordítások a zsoltárok versformájának feltüntetésével vagy akár a versformákat rendszerező mutatókkal jelentek meg, és így válhattak – különösen Buchanan és

[1] Szatmári Áron (Pécs, 1991) a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, a *Verso* irodalomtörténeti folyóirat szerkesztője. Kutatási témája a 16. századi magyar nyelvű költészet. Elérhetősége: szatmari.aron@abtk.hu.

[2] Csomasz Tóth Kálmán, *Humanista metrikus dallamok Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 51.

a német Andreas Spethe munkái – iskolai tananyaggá, a zenei-irodalmi oktatás részévé.[3]

A népnyelvű fordításokban a humanista irodalmi program sokkal inkább összefonódik a kegyességi és liturgikus funkciókkal: „A zsoltárköltészet éppúgy volt kedvező és csábító terepe a humanista poézisnek, mint a zártabb liturgikus igényt kielégítő Kirchengesangnak" – írja Imre Mihály Szenci Molnár Albert fordításának irodalmi hátterét vizsgáló tanulmányában.[4] Akár templomi éneklésre, akár magánájtatosságra szánt fordításról van szó, fontos szempont, hogy a korabeli hívek számára teológiailag kifogástalan és praktikusan használható énekek készüljenek. Az ismert dallamok felhasználása mögött sok esetben ehhez hasonló egyházpolitikai és propagandisztikus célok húzódtak meg: a magyar korpuszban is jól nyomon követhető az az eljárás, amikor teológiailag vagy liturgiailag kifogásolható szövegeket zsoltárfordításokkal váltottak föl, megtartva az eredeti szöveg népszerű dallamát.

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításával a 16. századi magyar költészet versformáinak és dallamainak gazdag antológiáját hozta létre. A fordítást tartalmazó *Péchi Simon-énekeskönyv*[5] címlapja szerint Bogáti a zsoltárokat „különbkülönb magyar ékes nótákra" fordította, amelyben már Maróthy Szilvia is a varietas eszményének érvényesülését látja.[6] Bognár Péter egy konferencián hívta fel a figyelmemet arra, hogy az RPHA alapján sok olyan metrum található Bogáti *Psalteriumá*nak darabjai között, amely a 16. századi anyagban csak egyszer vagy egyszer sem fordul elő Bogáti adott zsoltárán kívül (legalábbis a fennmaradt források alapján), Bogáti tehát alapos kutatást végezhetett a Magyarországon elterjedt korabeli metrumok után. Ugyanez a dallamokról is elmondható: „ami a nótautalások révén ismeretes, az felöleli a Magyarországon akkor elterjedt dallamvilág legjavát."[7] Vagyis Bogáti ugyanúgy a korabeli magyar metrika és

[3] Uo., 44.

[4] Imre Mihály, „Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának poétikai programja 16. századi kontextusban", in *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László és Vadai István (Szeged: k. n., 2005), 239–254., 253.

[5] Stoll Béla, szerk., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 33. sz.

[6] Maróthy Szilvia, „Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben" (Budapest: ELTE, 2019), 17., letöltve: 2023. július 1., https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50377.

[7] Csomasz Tóth Kálmán, „Költőink zenei mintái", in *Magyarország zenetörténete 2. 1541–1586*, szerk. Bárdos Kornél (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 284–291., 284.

dallamkincs teljességét kívánta összegyűjteni zsoltárfordításában, ahogyan Eobanus Hessus, Spethe vagy Buchanan a latin metrikus formákét.

Ha azonban Bogáti *Psalteriumát* egyfajta régi magyar metrumgyűjteményként, verstani antológiaként értelmezzük, akkor jól láthatóvá válik, hogy Bogáti mit tartott „magyar ékes nótának". A régi magyar versformáknak a legtipikusabb válfaját, a század második felében uralkodó strófatípust használta: a *Psalterium* minden darabja szótagszámláló, izostrofikus vers, a zsoltárok strófái pedig – egy-két nem egyértelmű kivételtől eltekintve – izorímesek (Horváth Iván szerint a 136. zsoltár kivétel).[8] Bogáti metrumkánonja tehát különbözik Szenci Molnár Albertétől, aki a varietas eszményét nemcsak a gyűjtemény, hanem a versek szintjén is megvalósítandónak gondolta. A két zsoltárfordítás verstani felfogása gyökeresen eltér. Szenci Molnár sokat idézett *Psalterium*-előszavában a históriás ének a rossz vers mintapéldája, Bogátinál gyakori minta. Szenci Molnár az izoszabály ellen szól, Bogátinál minden vers izostrofikus és minden strófa izorímes. Szenci Molnár előszavában példákat hoz „egy vers nemének megjobbított módjairól", amelyek közül már az első példa, a „köz mód" is ritka típus lenne Bogátinál. Ott kezdődik tehát Szenci Molnár horizontja, ahol Bogátié véget ér. Ami Bogátinál „magyar ékes nóta", az Szencinél „régi magyar ének".[9]

A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*[10] metrikai adatbázisa alapján Bogáti teljes *Psalterium*ában 63 különböző strófaformát különíthetünk el, ha az egyes sorokat csak szótagszámuk alapján különböztetjük meg. Ha a sorok belső szerkezetének különbségeit is figyelembe vesszük, akkor majdnem nyolcvan strófaformát különíthetünk el (ami persze függ a metrumok értelmezésétől is). Fontos kérdés, hogy a nagyjából nyolcvan különböző metrum mögött vajon hány különböző dallam rejlik. Szentmártoni Szabó Géza szerint a zsoltárkönyv „kereken kilencven dallamra" íródott,[11] ennél azonban jóval több nótajelzés jelenik meg a forrásokban.

[8] Horváth Iván, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 187.

[9] Szenci Monár Albert, *Psalterium Ungaricum* (Herborn: k. n., 1607), 11r–11v, RMNy 962.

[10] Font Zsuzsa, H. Hubert Gabriella, Herner János, Horváth Iván, Szőnyi Etelka és Vadai István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.3. kiad. (Gépeskönyv), letöltve: 2022. október 28., https://f-book.com/rpha/v7/index.php (a továbbiakban: RPHA).

[11] Bogáti Fazakas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. Gilicze Gábor és [Szentmártoni] Szabó Géza, tan. Dán Róbert, jegyz. [Szentmártoni] Szabó Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 262.

A hét majdnem teljes *Psalterium*-kézirat eltérő számú különböző nótajelzést használ, ezt az 1. táblázatban mutatom be.[12] A táblázat második oszlopának számai azt mutatják meg, hogy hány verstani egységet különíthetünk el, vagyis hogy hány nótajelzéssel számolhatunk. A kéziratok csonkulása miatt bizonyos esetekben nem tudjuk, volt-e nótajelzés, és ha igen, mi volt az, viszont ezeket az eseteket fontos elkülöníteni azoktól, amikor jól láthatóan nem írt a másoló nótajelzést. A harmadik oszlop éppen ez utóbbit jelzi, azaz hogy hány zsoltár esetében nem ad meg az adott forrás nótajelzést. A jobb oldali oszlop mutatja meg, hogy az egyes forrásokban hány különböző nótajelzés található. Ennek számaiban némi pontatlanság lehet amiatt, hogy bizonyos nótajelzésekről nehéz eldönteni, vajon ugyanarra vagy különböző versre utalnak. A kérdéses eseteket a Bogáti-nótajelzések alaposabb vizsgálata döntheti majd el.

A számok igen beszédesek. A hét kéziratban összesen 256 különböző nótajelzés jelenik meg, de csak a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is 145. Hasonlóan nagy változatosságot mutat a *Jancsó-kódex,* a *Mátéfi János kódexe* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv.* A két legkésőbbi forrásban, az 1679-ben másolt *Kövendi János-kódex*ben és az 1704-es *Magyari Péter kódexé*ben jelentős uniformizáció megy végbe, ráadásul előbbiben nemcsak a sokszínűség tűnik el, de maguk a nótajelzések is. E tekintetben átmenetet képez a ma ismert legkorábbi forrás, az 1607–1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex.*

De az már nem látszik az adatsorból, hogy mekkora az átfedés az egyes források közt. Mindössze 24 olyan nótajelzés van a korpuszban, amely mind a hét forrásban megtalálható. A három Kissolymoshoz kapcsolható forrás között nagy a hasonlóság. A *Jancsó-kódex*nek és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek 119 közös nótajelzése van, a *Mátéfi János kódexé*nek és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek 126, vagyis alig vannak saját, egyéni nótajelzéseik. Ezzel szemben a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* között csak 51 az átfedés (utóbbi 31 új nótajelzést közöl a másikhoz képest), a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Magyari Péter kódexe* között pedig csak 59. Ez a 17. századi nótajelzések nagy arányú megjelenésével magyarázható. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*nek viszont csak 85 közös nótajelzése van a *Péchi Simon-énekeskönyv*vel, noha időben és térben egymáshoz közel készültek.

Adódik egy alapvető kérdés: el lehet-e dönteni csupán szövegkritikai vizsgálatokkal, hogy melyek voltak Bogáti eredeti nótajelzései? A *Psalterium* forrásai esetében kétféle tendenciát tartok valószínűnek, amelyek egymást kiegészítve és módosítva hozhatták létre az egyes kéziratok nótajelzéseit. Az egyik tendencia a

12 A táblázatokat lásd a tanulmány végén.

Psalterium szövegének pontos továbbörökítése. A másik tendencia az, amikor a másoló szeretne használható nótajelzést adni az éneknek. Amikor a másoló ismert nótajelzést talál a lemásolandó forrásban, és azt alkalmasnak találja továbbhagyományozni, akkor a két tendencia egyszerre tud érvényesülni. Akkor azonban, ha a forrásban található nótajelzés ismeretlen vagy problémás a másoló számára, kezdődnek a bonyodalmak.

Az ELTE BTK-n 2022. június 10-én megtartott *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések* című műhelykonferencián a tizenhárom szótagos sorok 7 + 6-os osztásáról beszéltem.[13] Akkor, egy ritmikai sajátosságra támaszkodva, amellett érveltem, hogy Bogáti töredékben fennmaradt Demeter-históriája (RPHA 2013), amelynek nem ismerjük a nótajelzését, nem általában a vágáns 7 + 6-os sorokból álló énekek közegéből meríthette ritmikai mintáját, hanem konkrét előzménye volt: Csanádi Demeter *Vita Ioannis secundi* című históriás éneke (RPHA 230), amely nyomtatásban is többször megjelent. Ugyanis Bogáti és Csanádi művére (és a 16–17. század magyar költészetéből csak e két versre) egyaránt jellemző az, hogy a következetes és hibátlan 7 + 6-os tagolást csak a strófák első, második és negyedik sorában valósítják meg, a strófák harmadik soraiban viszont nem. Nem néhány hibáról van szó, hanem a cezúrák tendenciaszerű hiányáról. A két vers képletét így formalizáltam:

$$13(7 + 6), 13(7 + 6), 13, 13(7 + 6)$$

Most figyeljük meg a négy darab 8 + 5-ös sorból álló strófát. Ez Bogáti két zsoltárában fordul elő: az elsőben és a huszonhetedikben. Az 1. zsoltár a hat legkorábbi forrásban egy *Mennynek, földnek ura, Istene…* kezdetű, ma már ismeretlen énekre utal. A *Magyari Péter kódexé*ben két másik nótajelzés található: Petki János *Igaz felség egyedül Úr…* és Czemeki Mátyás *Magasztallak én Istenem, Uram és Atyám…* kezdetű éneke.[14] A 27. zsoltárnak a legtöbb kéziratban a nótajelzése szintén egy mára ismeretlen ének: *Én feleim és barátim, meghallgassatok…,* de itt már a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex,* a *Magyari Péter kódexe* és a *Kövendi János-*

[13] Szatmári Áron, „7 + 6, avagy Demeter király esete a kanásztánccal", in *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések*, szerk. Seláf Levente (Budapest: Gépeskönyv, 2023), https://f-book.com/book/2023/A-historias-enek-kerdesek/index.php.

[14] Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, kiad., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 68. sz.; Komlovszki Tibor és Stoll Béla, kiad., *Bethlen Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 8. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 158. sz.

kódex is eltér ettől. Az első kettő a *Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalmunk…* kezdetű gyülekezeti éneket adja meg (RPHA 222). A *Kövendi János-kódex*ben a zsoltár elé az előző és következő nótajelzések írásképétől eltérő írással írta oda valaki azt, hogy az 1. zsoltár alapján kell énekelni, majd még megadott egy azonosíthatatlan nótajelzést. Az 1. zsoltár nótajelzése előtt ez a felirat szerepel: „Nota. Sicut et Psal. 27." Vagyis a 27. zsoltár fölött talán eredetileg nem is állt nótajelzés, mert a másoló úgy gondolta, hogy azt már letudta az 1. zsoltárnál. Végül az üresen maradó helyet egy másik kéz – vagy a kódexet másoló Felvinczi György egy későbbi időpontban – kiegészítette. Az mindenesetre tény, hogy egyedül a *Kövendi János-kódex* állítja azt, hogy a két zsoltárnak ugyanaz a nótajelzése.

A *Magyari Péter kódexe* nótajelzései 8 + 6-os sorokból álló énekek, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* pedig 8 + 6-osra változtatja a zsoltárok szótagszámát. Esetében utólagos betoldásról van szó, ez jól látható a kéziratban: a másoló bizonyos szótagokat áthúz, és a sorok fölé írja betoldásait. Vagyis az eredetinek tűnő szöveg 8 + 5-ös, az eredetinek tűnő nótajelzések ismeretlen énekekre utalnak, Magyari Péter 8 + 5-ös szöveget ír le, de 8 + 6-os énekeket idéz, a szenterzsébeti másoló pedig 8 + 6-os szöveget alkot mindkét esetben, de csak egy esetben tudjuk, hogy nótajelzése milyen metrumú énekre utal – ekkor viszont 8 + 6-osra. Hangsúlyozom a lényeget: jelenleg nincs adatunk arra, hogy a kettő közül bármelyik zsoltárnak volt olyan nótajelzése, amely 8 + 5-ös sorokból álló énekre utal (az adatokat a 2. táblázatban szemléltetem).

A *Psalterium* szemelvényes kiadásának sajtó alá rendezői egyetlen 8 + 5-ös szöveget és dallamot találtak a korszakból, amit jobb híján adtak a zsoltároknak.[15] Az általuk megadott dallam a Hoffgreff-énekeskönyvben (RMNy 108) található jeremiád dallama.[16] Csakhogy nem ennek szövegét, az *Emlékezzél, mi történék, Uram, mi értünk…* kezdetű éneket (RPHA 366) idézik a források, hanem több másikat. Ráadásul csak egy kézirat állítja azt, hogy a két zsoltárnak azonos a dallama, a többi éppenséggel két különböző nótajelzést ad meg, és nem is utalnak egymásra. A Hoffgreff-énekeskönyv kottája alapján a dallamban nincs is osztás: a cezúra nélküli dallam a recitáló jellegű előadásmód felé mutat. Bogáti vágáns lejtésű énekei viszont következetesen megvalósítják a cezúrát. Mintha a 8 + 5-ös sorokból álló négysoros strófa nemcsak a filológusoknak okozna gon-

15 Bogáti, *Psalterium…*, 268–269.

16 Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, kiad. Ferenczi Ilona, 2. kiad., 2 köt., Régi magyar dallamok tára 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017), 2: 33. sz. (a továbbiakban: RMDT).

dot, hanem a korabeli másolóknak is. Lehetséges, hogy nem is a 8 + 5-ös osztású tizenhármas sorok között kell keresgélnünk a zsoltárok dallamát? Mi van, ha a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója jó helyen tapogatózott, és Magyari Péter is tudatosan választott mindkét esetben egy szótaggal hosszabb sorokból álló éneket nótajelzésül?

Felvetésemet egy analógiával világítom meg. Amikor a tizenhárom szótagos sorokból álló Demeter-história helytelenül idézett kolofonsorát elemeztem, azt mondtam, hogy a jegyzetekben azért tudtak hibázni a kritikai kiadás készítői (köztük magam is), és azért írták 8 + 6 szótaggal az amúgy is hibás cezúrájú, 7 + 6 helyett 8 + 5 szótagból álló sort,[17] mert a 8 + 6 valójában közelebb áll a 7 + 6-hoz, mint a 8 + 5. A metrikában 7 + 6 ≠ 8 + 5. A 3. táblázatban néhány sorfajta 16. századi elterjedését láthatjuk. Az adatokat az RPHA adatbázisából vettem. A középső oszlopokban azt látjuk, hogy az egyes metrumképletekhez mennyi vers társítható Bogáti művei nélkül. A metrumokhoz társítható Bogáti-versek száma pedig jobb felől látható.

A középső és a jobb oldali oszlop adatai között a leglényegesebb eltérés az, hogy Bogátinál nem találunk négy darab tizennégyes sorból álló strófát. A másik meglepő adatot már nem tudjuk kiolvasni a számsorokból. Bogáti 83. zsoltára négy darab 7 + 8 szótagos sorból áll. Ennek a forrásokban két nótajelzése váltakozik, viszont egyik sem *Az Úr Jézus Krisztusnak kínját és ő szent halálát…* kezdetű nagypénteki dicséret (RPHA 147), amely a másik ebben a metrumban íródott 16. századi ének. Az egyik nótajelzés az 51. zsoltár *Mindenható Úristen, szívünk retteg szüntelen…* kezdetű fordítására utal (RPHA 979), ez az egyetlen fennmaradt 7 + 7 osztású négysoros ének a 16. századból. A másik egy 17. századi katolikus forrásokból ismert ének, incipite: *Jézus tanítványinak…*[18] Ennek sorai szintén 7 + 7-es osztást mutatnak, de bizonyos forrásokban 7 + 8-as sorok is megjelennek. Az előbbi éneknek dallama, az utóbbinak szövege a *Patris sapientia* kezdetű középkori himnuszra vezethető vissza. Érdemes megnézni, hogyan váltakozik a *Patris sapientia* dallamához kapcsolódó magyar nyelvű énekeknek a szótagszáma és a dallamhangok száma. A vizsgálatba bevonom a *Patris sapientia* középkori kódexben található magyar fordítását is, amelynek kezdősora: *Atyá-*

17 Bogáti Fazakas Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. Ács Pál, Etlinger Mihály, Pap Balázs, Szatmári Áron, Szentmártoni Szabó Géza és Zsupán Edina, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A. (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 388.

18 Holl Béla, kiad., *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, Régi magyar költők tára: XVII. század 7. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 5. sz.

nak bölcsessége…, ez később szintén megjelenik dallammal is (RPHA 114). Az adatokat a 4. táblázat szemlélteti, a dallamok adatait az RMDT alapján közlöm.

A *Patris sapientia* latin szövege következetesen izometrikus, dallama pedig következetesen izoritmikus. Az egy szótagnyi eltérés a dallamtól a középkori latin nyelv és verselés sajátosságában keresendő. A latin nyelv hangsúlyrendjéből következően – és azt kihasználva – a sorok utolsó előtti szótagja gyakran hangsúlyos, és a *Patris sapientiá*hoz hasonló trochaikus dallamokban ezen a szótagon a dallam hajlítást kíván meg. Ez a középlatin himnuszirodalomban gyakori jelenség, viszont a magyar nyelvben nem feltétlenül esik hangsúly erre a szótagra, ezért a szöveg nem kívánja meg a melizmát, sőt, az mesterkéltté teheti a dallamot. Az *Atyának bölcsessége…* középkori szövegében éppen ezt az ingadozást fedezhetjük föl: a fordító gyakran kiszótagolta a hajlítást, amit a dallam minden további nélkül megengedett, vagy még inkább megkívánt. Valami olyasmi játszódik itt le a latin vers magyarrá konvertálása során, amit Csörsz Rumen István a verstér kitágítása kapcsán ír, csak sokkal kisebb léptékben. Ő a refrénsorok eltűnése, szöveggel való kitöltése mögött a szótagszámlálás törvényszerűségeinek működésbe lépését látja: „Mintha valami sajátos verstér kitágítása lenne Balassi célja, s ebben a metrum és a dallam diktálta szillabikus kereteket fontosabbnak ítélné […], hátterében pedig szerepet játszik a magyar költészet ekkoriban már valóban elsődleges (sőt, merev) szótagszámláló karaktere."[19] A *Patris sapientia* magyar változatai kapcsán arról van szó, hogy a latin ének tulajdonképpeni zárókövét, egy kifejezetten a szöveg és dallam összjátékából eredő, az ének lejtését kiemelő elemet a szótagszámlálás mechanikus érvényesülése ledózerol (finomabban fogalmazva: kitölt szótaggal), mert nincsen rá szüksége.

A *Mindenható Úristen…* szövegében a metrumtörténeti folyamat végpontját láthatjuk: szövege már következetesen 7 + 7-es sorokból áll. A Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében (RMNy 160) megjelenő dallam következetesen követi a Michael Weiße által 1531-ben kiadott német nyelvű énekeskönyv dallamát, amelynek trochaikus német szövege, a latinhoz hasonlóan, 7 + 6 szótagos sorokból áll.[20] Csakhogy a magyar kotta lejegyzése nem teszi egyértelművé, hogy hol van a melizma, olyan olvasása is megengedett, amely szerint a dallam 7 + 8 hang-

[19] Csörsz Rumen István, „Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához", in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája (Budapest, 2004. november 8–9.)*, szerk. Kiss Farkas Gábor, 13–33, Traditio renovata 1. (Budapest: k. n., 2004), 19.

[20] Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, 6 Bde. (Gütersloh: C. Bertelsmann, 1889–1993), 4: 6283.

ból áll. Ezen olvasat szerint – amelyet az RMDT is követ – a latin szöveg utolsó hangsúlyára eső melizmát a magyar dallam kettébontja, és az átkötést az utolsó előtti szótagon megtartja. Így az utolsó előtti és az azelőtti szótag is megnyúlik az éneklés során, de egyik sem válik annyira hangsúlyossá, mint az eredeti dallam esetén. Ez sokkal inkább megfelel a korabeli magyaros verselésnek, ahol a középlatin költészetre jellemző, sorvégeken kulmináló nyomaték helyett a sorvég folyamatos lassulását figyelhetjük meg. A dallam ilyen átértelmezésére már Péczely László is felhívta a figyelmet: „A latin versrendszer hatását azonban itt a dallamok foglalják el: ezek jelölik meg a kereteket, amelyekhez a szövegeknek alkalmazkodniok kell."[21]

Bogáti akár a *Jézus tanítványinak…*, akár a *Mindenható Úristen…* kezdetű éneket vette alapul, találkozhatott olyan dallamképlettel, amely tizenöt hangot tartalmazott soronként. A 83. zsoltár szövegének tizenöt szótagos sorai úgy alakulhattak ki, hogy kiszótagolta az ebben a dallamképletben található hajlítást – ugyanúgy, mint a *Mindenható Úristen…* szerzője a *Patris sapientiá*t. Így lett a 7+6-ból 7+7, majd a 7+7-ből 7+8. Eggyel konkrétabban fogalmazva: Bogáti, amikor a 83. zsoltárhoz a *Mindenható Úristen…* nótajelzést kapcsolta, nem általában a *Patris sapientia* latin (vagy német) szöveggel korreláló dallamát vette alapul, hanem az 1560-as gyülekezeti énekeskönyvben található változatot, ezért állnak a zsoltár sorai 15-15 szótagból.

Ha tényleg erről van szó, akkor ez az eset jól rávilágít, miért van szükség arra a megkülönböztetésre, amit Szigeti Csabánál találunk: „(iii) a nótajelzés a hang szintjén közvetlenül utal: ezt a szöveget úgy énekeld, ahogy azt a szöveget éneklik/énekled; (iv) a nótajelzés a betű szintjén kényszerűen és szükségszerűen közvetett, ezt mondja ugyanis: ennek a szövegnek az a dallama, ami annak a szövegnek a dallama, amely szöveg így kezdődik: …"[22] Bogáti nótajelzése *ebben az esetben* éppen nem azt mondja, hogy a 83. zsoltárt úgy énekeld, ahogy a *Mindenható Úristen*t énekled, hanem azt, hogy a 83. zsoltárt a *Mindenható Úristen…* kezdetű ének *dallamára* énekeld. Ez a típusú nótajelzés sokkal közelebb áll az írásbeliséghez, ugyanis nem egy dallamhagyományra, hanem egy konkrét, nyomtatott dallamvariánsra utal, annak is egy olvasatára. Az írásbeliség közelségét csak még inkább megerősíti, hogy rá is tudunk mutatni erre a variánsra: mintha ez az utalás feltételezné a Huszár Gál-féle 1560-as énekeskönyv ismeretét.

[21] Péczely László, „Régi, énekelt verses irodalmunk ritmusa", *Irodalomtörténet* 24. (1935): 1: 5–9., 2: 49–57., 56.

[22] Szigeti Csaba, „Vers és zene", *BUKSZ* 7., 1. sz. (1995): 69–73., 72.

Ugyanez a jelenség nagyon pontosan lekövethető Bogáti két olyan zsoltárában, amelyek a *Puer natus in Bethlehem* kezdetű latin karácsonyi ének dallamára készültek. Az azonos nótajelzésű zsoltárok metruma eltér: a 24. zsoltár sorai rendre 8–6–8–10, míg a 128. zsoltáréi 8–7–8–8 szótagosak. Csomasz Tóth Kálmán hosszasan elemzi a *Puer natus* magyar anyagban kialakult változatait: „A versforma a latin 8–6–8–8 alakkal szemben a magyar verziókban – ugyanazon a szövegen belül is – ingadozásokat mutat a 2. és a 4. sorban. A 2. sor szótagszáma 6 és 8 között ingadozik, a 4. többnyire nyolcas, de néha tízes […]. A 4. sornak ez a megtoldása a dallamban levő melizma felbontásával válik lehetővé, és mint több ízben láttuk, gyakori jelenség az idegenből jött hajlításos dallamok XVI. századi magyar használatában."[23] A latin és német változatok a második és negyedik sorokban vagy allelujáznak, vagy megismétlik a páratlan sorok valamekkora részét.

Puer natus in Bethlehem,
natus in Bethlehem,
Unde gaudet Jerusalem,
unde gaudet Jerusalem.[24]

Puer natus in Bethlehem,
Halleluia.
Unde gaudet Jerusalem,
Halleluia.[25]

Az egyik legismertebb magyar változat a *Dávidnak ő városában…* kezdetű (RPHA 243). Ennek az éneknek a legkorábbi előfordulása Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve (RMNy 353, 190v). Ugyan a *Dávidnak ő városában…* szövege előtt ebben a kiadványban sem találunk kottát, felirata viszont ez: „Mégis más azon Puer natusnak discant nótájára." Ez a *Puer natus* négyszólamú kórusletétére vonatkozik, amely az *Eperjesi graduál*ban is fönnmaradt, de hasonló formában megtalálható a 16. századi német énekeskönyvekben is.[26] A Huszár Gál-féle énekeskönyvben található szöveg mutat némi ingadozást, de legtöbb-

23 RMDT, 2: 717., 160. sz.

24 Uo.

25 Lucas Lossius, *Psalmodia, hoc est, Cantica Sacra Veteris Ecclesiæ selecta* […] (Nürnberg: Hayn, 1553), 28.

26 Zahn, *Die Melodien…*, 1: 192.

ször ezt a metrumképletet követi: 8–6–8–10, amely a dallam hangjainak pontos kiszótagolásából ered. Viszont vannak olyan strófák, amelyekben az utolsó sorban megmarad a melizma, ezek utolsó sora nyolc szótagos, vagyis a képlet: 8–6–8–8. Különös eset az első strófa, ahol viszont hét szótagot találunk a 2. sorban, vagyis a 128. zsoltár szótagszáma jön ki: 8–7–8–8. Idézem az 1574-es énekeskönyv szerinti első strófát:

Dávidnak ő városában,
születék Bethlehemben,
mi váltságunk az jó Jézus,
dicsértessék az Úristen.

Mivel a dallam feszes jambusokból áll, páros számú szótagoknak kellene létrejönniük. A hét szótagos sor tehát valószínűleg hat szótagos volt, és a „Bethlehem"-et két szótaggal, „Bethlem"-ként énekelhették.

Vagyis mintha a két megegyező dallamutalás itt is eltérő módon utalna. A 24. zsoltár esetében annak a négyszólamú letétnek a *dallamára* akar utalni, amelyre a Huszár Gál-féle graduálban található ének is utal, amelynek ha kiszótagoljuk a dallamát, megkapjuk a 24. zsoltár metrumát. A 128. zsoltárnál viszont kifejezetten a Huszár Gálnál található *szöveg* első strófájának metrumképletével egyezik meg, amely egy fiktív, írásban létező és ott is csak az első strófában létező képlet. Ez az utalás aligha értelmezhető a *Dávidnak ő városában…* kezdetű ének olyan írásbeli előfordulása nélkül, ahol a Bethlehemet három szótaggal írták – és annak is olvasták.

A szótagszámlálás itt is különböző szinteken érvényesíti törvényszerűségeit. Egyrészt a szöveg betölti az üres, egyedi szöveget nem tartalmazó helyeket, az allelujá t és az ismétlést, Csörsz Rumen István kifejezésével: kitágítja a versteret. Másrészt kiszótagolja a melizmákat, hogy a dallamhangok száma és a szótagszám között megfelelés jöjjön létre. Bogáti pedig a dallam kiszótagolása által létrejött képletet és az első strófa sajátos, írásban létező képletét is szilárd, végleges metrumként veszi át, és azokat immár szótagszám-ingadozás nélkül valósítja meg saját zsoltáraiban.

Külön érdekesség, hogy a 128. zsoltárban több másoló is változtatott a metrumon, és a hetes sorból nyolcast farag. A sorok fölé írt betoldások alapján megint későbbi kiegészítésekről van szó, illetve az is látható, hogy egymástól függetlenül javítottak a másolók, hibaként vagy legalábbis zavaró elemként értelmezve a hét szótagos sort. Az előbb elmondottak alapján tudjuk, hogy versérzékük nem csalt. Itt az izometria további munkálkodását látjuk. A másolók

tökéletes izometrikus strófákat alakítottak ki: elérkeztünk a „magyar ékes nótához" vagy a „régi magyar énekhez" – ki hogy szereti.

Hosszú kitérőm után visszatérek a tizenhármas sor 8 + 5-ös osztásához. A szemelvényes *Psalterium*-kiadás az egyetlen egyező szótagszámú metrumot rendelte Bogáti 1. és 27. zsoltárához, mivel azok nótajelzései ismeretlen énekre utaltak, és a sajtó alá rendezők nem találtak más példát a 16. századból. Valóban nem találunk más négysoros, 8 + 5-ös sorokból álló éneket, de 8 + 6-ost annál többet. Ráadásul ennek a metrumnak a népes csoportja nótajelzéseiben összekapaszkodó hálót alkot. Két forrás is ezzel a csoporttal hozta összefüggésbe Bogáti tizenhármas sorokból álló zsoltárait, és az egyik másoló természetesnek vette, hogy metrumukat tizennégy szótagosra változtatja. De még fontosabb, hogy a másik másoló azt vette természetesnek, hogy *nem* változtatja tizennégyesre a metrumot, a nótajelzésben megadott ének szótagszáma ellenére sem. Azt sem tudjuk, hogy a nótajelzés cseréjével valójában másik dallamra akart-e utalni. Nem állítom, hogy ezek a nótajelzések helyes irányba terelnek bennünket, és segítségükkel megleljük a zsoltárok eredeti dallamait, csupán azt gondolom, hogy ebben az irányban is kutakodhatunk.

Az imént arra hoztam példákat, hogy dallam és szöveg eltérései és ingadozásai csak bizonyos keretek között megengedettek, és jól látható iránya és szabályai vannak. A vizsgált korpuszban elsősorban a szótagszámlálás és az izometria lép működésbe. Sokszor azonban éppen az eltérések világítanak rá arra, hogy Bogáti nótajelzései igen konkrét dallamvariánsokra vagy metrikai kivitelezésre utalnak, és nem általánosságban egy szöveg vagy dallam környezetére. Nem biztos, hogy az egyszerű szótagszámegyezés az egyetlen mód, hogy dallamokat – vagy legalábbis szövegtársakat – találjunk Bogáti zsoltáraihoz. Idézem Szigeti Csaba egyik axiómáját: „ha a két éneknek különböző a képlete, a két ének nem azonos."[27] De ebből még nem következik, hogy két különböző ének annál közelebbi rokona egymásnak, vagy annál hasonlóbb, minél inkább azonos a metrikai képletük. A versformák aprólékos elemzésével és a metrum mögött látható hagyományok megszabta keretek pontos feltérképezésével érzékenyebben, több eszközt a kezünkben tartva tudjuk felkutatni azt a hatalmas dallamhálózatot, amelyet Bogáti működésbe hozott a zsoltárok fordításakor.

27 Szigeti, „Vers és zene", 72.

1. táblázat

Források[28]	**Versek száma**[29]	**Nincs nótajelzés**	**Eltérő nótajelzések száma**
Szenterzsébeti Bogáthi-kódex (1607–1608)	151	5	127
Jancsó-kódex (1615?)	141		138
Péchi Simon-énekeskönyv (1615?)	152		145
Mátéfi János kódexe (1634)	151	4	140
Abasfalvi zsoltárkönyv (1671)	121	7	113
Kövendi János-kódex (1679)	151	25	82
Magyari Péter kódexe (1704)	153	2	96
Összesen:	**153**		**256**

2. táblázat

	Szenterzsébeti…	**Többi forrás**	***Magyari…***
1. zsoltár	8 + 6	8 + 5	8 + 5
nótajelzés:	?	?	8 + 6
27. zsoltár	8 + 6	8 + 5	8 + 5
nótajelzés:	8 + 6	?	8 + 6

3. táblázat

Metrum	**Versek száma** (Bogáti nélkül)	**Bogáti versei**
4 × 13		
7 + 6	8	+2
6 + 7	1	+1
8 + 5	1	+2
Demeter-strófa	1	+1
Összesen:	**11**	**+6**

[28] Stoll, *A magyar kéziratos énekeskönyvek…*, 22., 31., 33., 39., 53., 105., illetve 167. sz.

[29] A 89. zsoltár verstanilag két egységre oszlik, és mindkét rész külön nótajelzést kap, illetve némelyik forrásban a 137. zsoltárnak két, verstanilag is eltérő fordítása található. A hiánytalan forrásokban így lesz a *Septuaginta* 151 zsoltárából 153 „vers”.

Metrum	**Versek száma** (Bogáti nélkül)	**Bogáti versei**
4×14		
8+6	6	
7+7	1	
Összesen:	**7**	
4×15		
7+8	1	+1
8+7	1	
Összesen:	**2**	**+1**

4. táblázat

	Szöveg	**Dallam** (RMDT, 2: 94. sz.)
Patris sapientia	7+6	7+7
Atyának bölcsessége…	7+6 ~ 7+7	7+6 ~ 7+7
Mindenható Úristen…	7+7	7+7 (7+8?)
Jézus tanítványinak…	7+7 ~ 7+8	?

Pap Balázs[1]

S. M.

Anélkül, hogy mélyebben áttekinteném a tizenhatodik századi gyülekezeti énekeskönyvek struktúráinak változását és anyaguk messze nem magától értetődő módon történő bővülését,[2] egy zsoltáros kiegészítés kapcsán szeretnék néhány apró megfigyelést tenni.

Ha időrendbe állítjuk a 16. század gyülekezeti énekeskönyveit, azt vehetjük észre, hogy tartalmuk különféle módon változik. Van, hogy bizonyos korábban publikált művek elmaradnak, ennek okai szerteágazóak, és e helyütt nem is kívánok velük foglalkozni. A bővülés ezzel szemben talán kitapintható tendenciák mentén zajlik. Legegyszerűbben az énekeskönyvek zsoltáros részeiben figyelhetők meg ezek a jelenségek, az ugyanis egyszerűen, de szigorúan strukturált.

Egy énekeskönyv zsoltáros része – ha van neki ilyen – alapvetően kétféleképp bővülhet. Az új anyag betagozódhat, szervülhet a korábban meglévő részbe, vagy a zsoltáros rész után strukturálatlan formában, emiatt jól elkülöníthetően új anyagként jelenhet meg. Ezeket a zsoltárkönyv utáni tömbös bővítéseket zsoltárappendixnek nevezem.

Hogy pontosan mi áll a zsoltárappendixek kialakulása mögött, azt igen nehéz megmondani. Legegyszerűbben úgy szokás magyarázni, hogy egy megjelenés alatt álló kötet már kiszedett zsoltáros része után illesztik, mégpedig azért, hogy ne kelljen újranyomtatni az épp kiegészítendő blokkot. Megeshet, hogy tényleg így zajlik a folyamat, s ha így áll, akkor látható, hogy a zsoltárappendixet tartalmazó kötetek szerkesztői az újabb anyagot nem akarják távol helyezni a velük rokon szövegektől. Ennek ellentmondhat, hogy a zsoltáros résszel rendelkező énekeskönyvek sem csak a zsoltáros részben szerepeltetnek ilyen műfajú szövegeket.

A 16. századi gyülekezeti énekeskötetekben több zsoltárappendix szerepel, és ugyan sejlenek példák, hogy korábbi kiadások zsoltárkiegészítéseit a későbbi-

[1] Pap Balázs (1975) a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa. Elsősorban 16. századi költészettörténettel foglalkozik. Elérhetősége: pap.balazs@pte.hu.

[2] A pontosabb viszonyrendszerről a közeljövőben nagyobb lélegzetvételű munkám jelenik majd meg.

ek szervesen betagozzák a rendszerezett zsoltárblokkba, ezekben is több esetben jelenik meg toldalék.

A legizgalmasabb zsoltárappendix kétségkívül az 1590-es debreceni kiadás zsoltáros részének végén jelenik meg. Szép számmal tartalmaz újdonságokat, és a benne szereplő, korábban ismert versek nem okvetlenül származnak korábbi ismert kiadásból. Még érdekesebbé teszi a helyzetet, hogy szerepelnek benne olyan versek, amelyek változatai már korábban felbukkantak a hagyományban, de éppenséggel eltérő módon: az 1574-es komjáti kiadás a nekik megfelelő helyen, vagyis betagozva hozza őket – mivel itt az appendixben jelennek meg, arra gyanakodhatunk, hogy forrásaik eltérőek.

A bővítés még ennél is érdekesebbé válik, ha megfigyeljük, hogy ez a zsoltárappendix nagy mennyiségű Sztárai-nóvumot tartalmaz.

Az alábbi táblázat az 1590-es debreceni kiadás zsoltárappendixét mutatja. Vastagon szerepelnek benne az 1590-es kötet abszolút újdonságai.

RPHA-szám	**Szerző, incipit (zsoltárszám)**	**Oldal**	**Első megjelenés helye**
0996	Chasee? Miklós: Mint kívánkozik a szarvas… (42/43. zs.)	85	Óvár, Kassa, Debrecen, 1560
1309	Sztárai Mihály: Szent Dávid próféta éneklő könyvének… (22/23. zs.)	86	Komjáti, 1574
0251	Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem… (145/146. zs.)	88	Debrecen, 1579
1310	Szent Dávid próféta háborúságában, imádkozik vala… (3. zs.)	89	Debrecen, 1569
0291	**Drága dolog az Úristent dicsérni… (146. zs.)**	**91**	
1496	Zúgódik, dúl-fúl magában e világ… (2. zs.)	93	Komjáti, 1574
1295	Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten… (11/12. zs.)	95	Komjáti, 1574
0691	Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról… (41/42. zs.)	97	Debrecen, 1579
1259	Sztárai Mihály: Sok jótéteményen nagyon csodálkozván… (64/65. zs.)	98	Komjáti, 1574

RPHA-szám	Szerző, incipit (zsoltárszám)	Oldal	Első megjelenés helye
1231	Baráti István: Siess, nagy Úristen, én segítségemre… (68/69. zs.)	100	Komjáti, 1574
0142	Az Izraelnek népe régenten ó törvényben… (123/124. zs.)	102	Komjáti, 1574
0952	Minden állat dicsér, Úristen, tégedet… (143/144. zs.)	103	Komjáti, 1574
0868	**Sztárai Mihály: Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta… (9/10. zs.)**	**106**	
1283	Sztárai Mihály: Sokan vannak most olyatén emberek (14/15. zs.)	109	Detrekő, 1582
0823	**Tolnai? Bálint?: Lásd meg Uram én ügyemet… (42/43. zs.)**	**110**	
1248	Sztárai Mihály: Sok emberek vannak széles e világon… (31/32. zs.)	112	
940	Mikor Szennakerib a Jeruzsálemet… (45/46. zs.)	115	
0863	Sztárai Mihály: Meghallgassad az én imádságomat… (63/64. zs.)	116	Komjáti, 1574
1257	**Sztárai Mihály: Sok ínségünkben hozzád kiáltunk… (73/74. zs.)**	**118**	
0621	Izraelnek megnyomorodott nemzetsége… (136/137. zs.)	119	

H. Hubert Gabriella nagy gyülekezetiének-monográfiája a debreceni 90-es kiadás anyagbővülése kapcsán helytálló megfigyeléseket tesz. „Énekversek száma: cr. 190 ének. Gönci mindössze 11 éneket nem vett át RMNy 264-ből. 17 ének viszont itt jelent meg először. Ezek legtöbbje zsoltár (3 Sztáraié!), ünnepi és temetési dicséret, vagyis a leggyakrabban használatos énekanyag bővült."[3] A megfigyelés, mint mondottam, helytálló, de mégsem pontos. H. Hubert Gabriellának a számok tekintetében igaza van, mindazonáltal nem írja le pontosan a debreceni énekeskönyv Gönci György általi bővítését, az általunk ismert, Gönci előtt megjelent anyaghoz képest ugyanis tényleg három Sztárai-nóvum került a kötetbe, mindazonáltal Gönci nem pusztán három Sztárai-szöveggel bővítette az álta-

[3] H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Historia Litteraria 17. (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 134.

la ismert énekanyagot, hanem számosabbal, még az is megeshet, hogy tizenegygyel. Ha pusztán a versmennyiség növekedése alapján ítéljük meg a gyülekezeti énekeskönyvek bővülését, akkor nem minden esetben lesz igazunk. Az *Énekek három rendbe* esetén nagy eséllyel kijelenthető, hogy három új Sztárai-verset közöl, e kötet esetében ugyanis csaknem biztos, hogy az ismert Sztárai-verseket onnan veszi, ahonnan mi is ismerjük korábbról: Huszár Gál kötetéből. Gönci György azonban valószínűleg más forrásból dolgozott, amint ez a komjáti variánsok, és az 1590-es debreceni kiadás változatainak vizsgálatából valószínűsíthető, a detrekői kiadás nóvumai esetében pedig nyugodtan állítható.

A 90-es kiadás zsoltárappendixében van két igen gyanús szöveg: az 1620-as debreceni kiadás tudni véli róluk, hogy egy S. M. monogramú szerző írta őket.

A szakirodalom természetesen kellő figyelmet szentelt e két betűnek, és legszívesebben Skaricza Mátét találták meg mögötte, de lehetséges föloldásként Sztárai Mihály neve is fölmerült. Klaniczay Tibor Skaricza szerzőségét Újfalvi Imre 1602-es kiadásához írt előszava alapján tudta kizárni, abban Újfalvi ugyanis az általa közölt Skaricza-versekről azt állította, hogy ő iktatta be a templomi énekek közé,[4] vagyis az általa is fölhasznált debreceni 90-es kiadásban is szereplő zsoltárparafrázisok nem lehetnek Skariczáéi. A Skaricza verseinek kritikai kiadását sajtó alá rendező Ács Pál ezeken felül még további szűkítéseket javasolna a Skaricza-zsoltárkorpuszon, csak az akrosztichonnal is igazolható esetben fogadná el szerzőnek a kevi prédikátort.[5] Ács megjegyzi, hogy noha Klaniczay érvelése alapján a két S. M. monogramos vers esetében könnyen és végérvényesen kizárható Skaricza szerzősége, az ötlet mint lehetséges attribúció makacsul tovább él. Érdekes mód noha az RPHA *Drága dolog…* kezdetű zsoltár esetében (RPHA 291) Sztárai és Skaricza nevét is feltünteti lehetséges szerzőként, az *Izraelnek megnyomorodott nemzetsége…* (RPHA 621) kapcsán viszont a szerzői mezőben csak az enigmatikus S. M. szerepel, noha a források épp ugyanúgy nyilatkoznak a szerzőről.

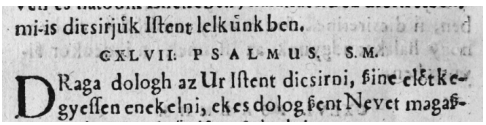
mi-is dicsirjük Istent lelkünk ben.

CXLVII. PSALMUS. S. M.

DRaga dologh az Ur Istent dicsirni, sine elétkegyessen enekelni, ekes dolog sent Nevet magas-

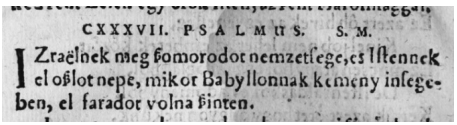
CXXXVII. PSALMUS. S. M.

IZraelnek meg fomorodot nemzetsege, es Istennek el oslot nepe, mikor Babyllonnak kemeny insegeben, el farador volna sinten.

4 Klaniczay Tibor, „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62., 2–3. sz. (1958): 153.

5 *Régi Magyar Költők Tára* XVI/11., kiad. Ács Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó – Orex, 1999), 461.

Az általam vizsgált 1620-as kiadás (az 1616-ost vélhetően követve) 15 esetben utal szerzőre egyes versek esetében, leggyakrabban természetesen Szegedi Gergelyre,[6] de Batizi András,[7] Skaricza Máté,[8] Huszár Gál,[9] Tholnai Bálint,[10] Szegedi Kis István[11] és Luther Márton[12] is előkerül, valamint egy rejtélyes monogram, N. K. T. a *Teljes szívvel örvendjünk*… (RPHA 1372) szerzőjeként. Ebben a mezőnyben szerepel tehát a két S. M. monogramos vers is. A kötet szerzőmegjelöléseit vizsgálva nemigen lehet következetességet megfigyelni. Szegedi Gergely neve latinosan szerepel kiírva, és latinosan szerepel monogrammal is. Szegedi Kis István szerzőségét hasonlóan jelöli, Skaricza, Tholnai, Huszár Gál neve magyaros alakban kerülnek elő. Sajnos semmi sem ad fogódzót arra nézvést, hogy eldönthessük, az S. M. latinosan vagy magyarosan írt név rövidített alakja. (Hacsak nem az, hogy M. S. monogramú tizenhatodik századi szerzőt nem ismerünk.) Ez a következetlenség viszont önmagában árulkodó: nem a versanyag összeállítója rendelkezett szerzőre vonatkozó információkkal, hanem a forrásában szereplő adatokat örökítette tovább. Ha ő szerette volna közölni a szerzők nevét, alighanem közli is, és nem sejtelmes jeleket hagy egynémely esetben, s talán valamilyen fokú egységesítés is elvárható lenne tőle. A szövegváltozatok viszont oly mértékű eltéréseket nem mutatnak, amelyek alapján az ismert előzménykötetekhez képest újakat kellene valószínűsíteni. A szerzőre vonatkozó információk megjelenése és annak minden formai következetlensége azt a megoldást valószínűsíti, hogy az 1616-os kiadás forráspéldányába a margináliakészítés esetlegességével bejegyzetelt adatmorzsák merevednek meg azzal, hogy a 16-os kiadás (és szükségszerűen a későbbiek) a szöveg integráns részévé nyomtatja az anyagot. Tehát – noha a monogramok feltűnése mást sejtetett volna – a Skaricza verseit kritikai kiadásban közlő Ács Pálnak tökéletesen igaza van abban, hogy

6 RPHA 202 G. Sz., RPHA 731 Greg. Szeged., RPHA 1024 Greg. Szeg., RPHA 1298 Greg. Szeged., RPHA 1306 Gregor. Szeged., RPHA 1366 Greg. Szeged., RPHA 1439 Greg. Szeged.

7 RPHA 516 Bathizi Andrásé, RPHA 702 Bat. And.

8 RPHA 239 Scaricza Matthe, RPHA 549 Scaricza Matthe.

9 RPHA 774 Hußár Gale.

10 RPHA 823 Tholnai Balinte.

11 RPHA 1126 Steph. Szeged.

12 RPHA 654 Luther Martone – ez a tétel különösen érdekes, és nemcsak azért, mert nyilvánvalóan nem a magyar vers szerzőjét jelöli, hanem azért is, mert Szilády e verset Batizi neve alatt közli azon az alapon, hogy Toldy Ferenc egyszer valamiért neki tulajdonította, és ezt nincs oka fölülbírálni. Vö. RMKT 2. 418.

végeredményben az editio princepsen alapulnak a későbbi 17. századi kiadások.[13]

Mindezekben az edíciókban nincs okunk föltételezni, hogy az addigi nyomtatott hagyománytól eltérő források alapján adták volna ki a korábban is ismert verseket, addig a 90-es debreceni kiadás zsoltárappendixe esetében azt gondolhatjuk némely versek ismert előzményeiktől való markáns eltérései és a maradék ezen eltérések amplifikálta apróbb különbségei miatt, hogy minden tételes átfedés ellenére alternatív forráson alapul.

Amennyiben így van, akkor egy magas Sztárai-tartalmú, kompakt és az egységesség jeleit mutató szövegbővítésben két olyan vers, melyet egy S. M. monogramú szerzőhöz kapcsol egy későbbi forrás, megerősíti a gyanút, hogy a névbetűk Sztárai Mihályéi. A két vers kritikai kiadással nem rendelkezik, így indokolt több forrásban is közölni őket, még akkor is, ha népszerűségük töretlen, a *Drága dolog az Úristent dicsérni*… (RPHA 0291) kezdetű legalábbis a mai napig templomi használatban van.

[13] RMKT 11, 462.

Deb90, 91.	Bá93, 322.	Deb02, 73r.	RMNy 983, 423.	RMNy 1205, 77v.
147. PSALMUS	147. PSALMUS	CXLVII. PSALMUS	PSALMUS CXLVII.	CXLVII. PSALMUS S. M.
Drága dolog az Úristen dicsérni, Színye előtt kegyessen énekölni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek őelőtte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérni, Szí**n**e előtt kegyessen éne**k**elni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek őelőtte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dics**í**rni, Szí**n**e előtt kegyessen énekölni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek **ű**előtte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dics**í**rni, Szí**n**e előtt kegyesen éne**k**elni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek őelőtte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dics**í**rni, Szí**n**e előtt kegyesen éne**k**elni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek **ű**előtte szolgálni.
Az Jeruzsálemet lám ő szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogol ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ő szereti, Anyaszentegyházát szépen é**p**éti, Törvényével bódog**u**l ékeséti, Az Izrael fiait egyben gy**ű**ti.	Az Jeruzsálemet lám **ű** szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódog**u**l ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ő szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódog**u**l ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám **ű** szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével b**ó**dogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.
Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ő enhít meg sok keserűségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megéledt** l**e**lk**e**ket, Ő **en**híti meg sok keserűségeket, Mind testi és l**e**lki betegségeket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt l**e**lk**e**ket, Ő enyhít meg sok keserűség**ö**ket, Mind testi és lelki betegség**ö**ket.	Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megepedt** l**e**lk**e**ket, Ő en**y**hít meg sok keserűségeket, Mind testi és l**e**lki betegségeket.	Ő gyógyít meg szomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt l**e**lk**e**ket, **Ű** en**y**hít meg sok keserűségeket, Mind testi és l**e**lki betegségeket.
Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enn**y**e szántalan rendre, Azért, hogy **rá**tekéntene **mindenre**.	Nagy számot tart **ű** választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enn**y**e szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére?	Nagy számot tart **ű** választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enn**y**i szám**t**alan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.
Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	F**e**lséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől táv**u**l állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességét**ü**l távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	F**e**lséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.
Ez ő neki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És űket mind az földig legyalázza.	Ez ő neki csudálatos tanácsa, Hogy az szel**íg**yeket felmagasztalja, De az kev**é**l gonoszok**o**t utálja, És **őket** mind az **fottiglan** legyalázza.	Ez ő neki csudálatos tanácsa, Hogy az szel**í**deket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És űket mind az földig legyalázza.	Ez ő neki cs**o**dálatos tanácsa, Hogy az sz**ilí**gyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És **ő**ket mind az földig legyalázza.	Ez **ű** neki cs**o**dálatos tanácsa, Hogy az szel**í**deket f**ö**lmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És űket mind az földig legyalázza.
Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangoskodó** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván **ű**tet imádságunkkal.
Ő vonsza be az egeket fölhőkkel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon beüséggel.	Ő vonsza be az egeket, **völgyeket**, És az ködöt megterheli esővel, **Mennyet** leszármaztat **az** földre **széllel**, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon b**é**v**s**éggel.	Ő vonsza be az egeket fölhőkkel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat ez földre szé**ll**el, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon b**ű**séggel.	Ő vonsza be az egeket felhőkkel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat ez földre szé**ll**el, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon b**ő**séggel.	Ő vonsza be az egeket fel**y**hőkkel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat ez földre szé**ll**el, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon b**ű**séggel.
Az hegyekön, völgyekön, telekökön, Ú ad az barmoknak eledeleket, Az halló fiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeke**n**, völgyeke**n** **cselekedett**, **Ő** ad az barmoknak eledeleket, Az h**o**lló fiaknak is éhségeket Ő tölti b**é**, megadja kéréseket.	Az hegyekön, völgyeke**n**, telekeke**n**, Ő ad az barmoknak eledeleket, Az h**o**lló fiaknak is éhségeket Ő tölti be megadja kéréseket.	Az hegyeke**n**, völgyök**e**n, telekeke**n**, Ő ád az barmoknak eledeleket, A h**o**lló fiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeke**n**, völgyeke**n**, telekeke**n**, **Ő** **á**d az barmoknak eledeleket, A h**o**lló fiaknak is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.

Deb90, 91.	Bá93, 322.	Deb02, 73r.	RMNy 983, 423.	RMNy 1205, 77v.
Semmi ő magában akármi erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedöl elégséges segítő. Kedve vagyon csak az őtet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Oltalom ez világi erő ellen. Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknek serege te szent atyádat. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen-egyen, Részesítvén sok jótéteményében. Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet beűséggel, Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel, Táplál téged zsömlye-. cipókenyérrel. Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akaratja. Mint az fejér és szálankozó gyapjat, Ő méltatja szép gyöngéden az havat, És miképpen egy povályozó hamvat, Szép aprónként zúzmarázókat szórhat. Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha, lám, senki el nem tűrhet. Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámásztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Semmi ő magában **akarni** erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedöl elégséges **segétő**. Kedve vagyon csak az őtet félő**kön**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kéncsében**, Oltalom ez világi erő ellen. Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknek serege te szent atyádat. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **závárit** bírja erősen, Polgáridat megáldja **igen gyengén**, Részesítvén sok jótéteményében. Határidat szereti békesség**ben**, Megáldotta föl**de**det be**v**ségben, Meg nem fogyatkoztat semmi szükség**ben**, Táplál téged zs**e**mlye-, cipókenyérvel. Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megl**é**szen akaratja. Mint az fejér és szálankozó gyapjat, Ő méltatja szép gyengéden az havat, És miképpen egy **kovályozó hammat**, Szép aprónként zúz marázokat szórhat. Miként ismét az darabo**lt** jegeket, Ide aláhányja az kőesők**öt**, Egyetemb**e** hordoz sok hidegeket, **Melyet** soha lám senki el nem tűrhet. […]	Semmi ő magában akármi erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serén**s**égre nem néz ő, Mert egyed**ül** elégséges segítő. Kedve vagyon csak az őtet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Oltalom ez világi erő ellen. Dics**í**rd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknek serege te szent atyádat. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen-egyen, Részesítvén sok jótéteményében. Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet b**ű**séggel, Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel, Táplál téged zs**e**mlye-, cipókenyérrel. Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akaratja. Mint az fejér és szál**lan**gozó gyapjat, **Ű** méltatja szép gy**e**ngéden az havat, És miképpen egy povályozó hamvat, Szép aprónként zúz marázokat szórhat. Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet. Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit f**ö**ltámásztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Semmi ő magában akármi erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serén**s**égre nem néz ő, Mert egyed**ül** elégséges segítő. Kedve vagyon csak az őtet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben, **Ó**talom ez világi erő ellen. Dics**í**rd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknek serege te szent atyádat. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zár**a**it bírja erősen, Polgáridat megáldja **egységben**, Részesítvén sok jótéteményi**b**en. Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet b**ő**véggel, Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel, Táplál téged zs**e**mlye-, cipókenyérrel. Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akaratja. Mint az fejér és szál**lan**gozó gyapjat, Ő méltatja szép gy**e**ngéden az havat, És miképpen egy povályozó **hammat**, Szép aprónként **úzmarozokat** szórtat. Miként **e**smét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet. Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit f**e**ltámásztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Semmi **ű** magában akármi erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serén**s**égre nem néz **ű**, Mert egyed**ül** elégséges segítő. Kedve vagyon csak az őtet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Oltalom ez világi erő ellen. Dics**í**rd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknek serege te szent atyádat. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja **egyeségben**, Részesítvén sok jótéteményében. Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet b**ű**séggel, Meg nem fogyatkoztat semmi szükséggel, Táplál téged zs**e**mlye-, cipókenyérrel. Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akaratja. Mint az fejér és szál**lan**gozó gyapjat, **Ű** méltatja szép gy**e**ngéden az havat, És miképpen egy povályozó hammat, Szép aprónként zúz-marázokat szórhat. Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az kőesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet. Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit f**e**ltámásztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.

Deb90, 91.	Bá93, 322.	Deb02, 73r.	RMNy 983, 423.	RMNy 1205, 77v.
Jákobnak kimutatja szent szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, adván tervényét. Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesitött ennyi szentséggel, Mikínt reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel. Ez íneket az szent Dávid próféta, Száznegyvenheted énekében írta, Tanúságol es kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Jacobnak kimutatja szent sz**e**rzés**i**t, Fiaival közli áldott igéjét, Ő **f**elsége az Izraelnek népét Igazgatja, **neki adja** törvényét. Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem **íkesejtet semmi nemzettel**, Mik**é**nt reánk tek**é**nte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel. […]	Jákobnak kimutatja szent szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, **neki** adván törvényét. Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Mik**é**nt reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel. Ez **é**neket az szent Dávid próféta, Száznegyvenheted énekében írta, Tanúság**u**l es kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Jákobnak kimutatja szent sz**e**rzését, Fi**á**val közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, **neki** adván t**ö**rvényét. Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesít**e**tt ennyi szentséggel, Mik**é**nt reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel. Ez **é**neket az szent Dávid próféta, Száznegyvenheted énekében írta, Tanúság**u**l és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Jákobnak kimutatja szent szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, **neki** adván t**ö**rvényét. Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesít**e**tt ennyi szentséggel, Mik**é**nt reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel. Ez **é**neket az szent Dávid próféta, Száznegyvenheted énekében írta, Tanúság**u**l és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.

A szövegváltozatok együttesen világosan kirajzolják a bártfai kiadás különutasságát, strófahiányai és szemlátomást hibás egyéni alakjai kizárják, hogy az későbbi kiadások felé közvetítene. A későbbi szövegváltozatok viszont olyan nagy mértékben nem térnek el a debreceni kiadástól, hogy elveszett forrásra kellene gyanakodnunk. Ez különösen fontos a debreceni 1620-as kiadás esetében: nagyon úgy fest, hogy tényleg valamelyik ismert előzménykiadás szövege mellé került marginália alapján attribuál. Ez végeredményben nem teszi sem hitelesebbé, sem valószínűtlenebbé az adat igazságtartalmát. Találhatunk érveket mindkettő mellett: az ismeretlen marginániák ismeretlen bejegyzőjének hitelességén múlik minden: még találgatni is értelmetlen volna.

Mindettől függetlenül a vers maga is tartogat érveket Sztárai szerzősége mellett. Legelsősorban mellette szól egy első pillantásra statisztikainak tűnő adat, amely, jobban szemügyre véve a 16. századi költői anyagot, inkább Sztárai költészetének egy jellemző vonását mutatja be. Arról van szó, hogy meglepő módon az egyház/szentegyház/anyaszentegyház kifejezések meglepően ritkák a 16. század vallásos lírájában.[14] A 16. századi szerzők sokkal inkább a gyülekezet / keresztyén nép kifejezéseket használják helyette. A szó előfordulása ebben a környezetben tehát meglepően beszédes. A gyülekezeti énekanyagban (szűkebb értelemben a zsoltárfordításokban) alig néhány alkalommal kerül elő. Használja ugyan Batizi András, de nem a lírájában: a *Meglött és megleendő dolgoknak…* kezdetű világkrónikájában több alkalommal is, főképp egyháztörténeti jelentéstartalommal, és az Izsák házasságáról szóló históriájában, valamint az ahhoz szorosan kapcsolódó házasénekében:

Ezekből megértjük, hogy isten szerzője
A szent házasságnak és ő megszentelője,
Három okért szerzé ő a házasságot,
És áldomásával őket megkörnyűkezé.

Először egymásnak nagy segedelmére,
Emberi nemzetnek elszaporodására,
Angyali romlásnak megépűlésére,
És paráznaságnak eltávoztatására.

[14] A címiratokban való előfordulást nem vizsgáltam. Szegedi Kis Istvánnál ugyan szerepel ilyen helyen a kifejezés, de tapasztalataim szerint a versek címe (ami messze nem magától értetődő része a verseknek) a legkönnyebben megváltoztatható elem, és e változtatás a legalacsonyabb kompetenciaigényű módosítások közé sorolható, következtetésekre aligha lenne alkalmas.

Akarja az isten az ő szentegyházát
A szent házasságból szépen megépűteni,
Ezekből peniglen az angyali romlást,
Kiktől akar mennyben örökké tiszteltetni.[15]

Batizi itt a házasság fontosságának három fő okának másodikaként arról beszél, hogy a bukott angyalok okozta angyali romlás megváltott emberek által való helyreállításához van szükség a házasságra, hiszen ennek eredményeként épül meg a szentegyház. Ugyanez a *Házasének*ben:

45 Első okáért szaporodásért,
Angyali karnak betöltéséjért,
Az szentegyháznak épüléséjért,
És magzatoknak feltartásáért.

Hogy pontosan milyen jelentésben használta Batizi a szentegyház kifejezést, ahhoz szerencsére maga kínál támpontot, ha nem is a szövegen belül, de katekizmusában mindenképp. Ott[16] a hitnek ágazatiról szóló fejezet kilencedik részében arról beszél tanítványának a mester, hogy a közönséges keresztyén anyaszentegyház e földön lévő keresztyéni gyülekezet, melynek Jézus Krisztus a feje, és noha ez elegyedett olyanokkal, akik nem születtek és nem igazultak Krisztusban (de ezek?), az evangéliumnak nem mondanak ellent, és mindaddig a gyülekezet részei maradhatnak, amíg jámborok, üdvösségük azonban megtérésük kérdése, megeshet, hogy ők a konkoly a tiszta búzában. Kívül esnek e gyülekezeten az evangéliumnak nyíltan ellenszegülők, „mint mostan a papok, pispekek és némely papok barátok, hatalmas urak", akik kegyetlen eszközökkel támadják e gyülekezetet, és kívül is maradnak (míg meg nem térnek). Az anyaszentegyház kiváltképpen: „Keresztyéneknek szent gyülekezeti, szenteknek egysége: Krisztusban megigazultaknak társasága, Istennek választott fiainak serege, Szentlélek istentől újonnan született embereknek sokasága, kik között Istennek igéje igazán hirdettetik, és az egyházi szentségek igazán szolgáltatnak az községnek." A gyülekezet térben ugyan tagolt, de igaz tudományban egyenesség van benne, és a szentháromság lakik vele, egy a hitük, keresztelkednek, egyforma a reménységük és

15 Batizi András, *Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história*, in RMKT 2., 119.

16 Batizi András, *Katekizmus, azaz a keresztyéni tudománnak revideden való tanulsága.* RMNy 125. (Kolozsvár, 1555), 115–127.

atyafiúi szeretettel viseltetnek egymás irányában. Szentek, hiszen megszenteltettek a szentlélektől, Krisztus vérében megtisztultak és hisznek, és e hit miatt, amely voltaképpen Krisztus érdeme, bűneiket Isten nem hánytorgatja föl nekik. A keresztyén anyaszentegyház „semmi nem egyéb, hanem szenteknek egyessége, azért a keresztyén szentegyház és a szenteknek egyessége mind egy".

A katekizmusban szereplő anyaszentegyház meghatározása azonban nem fedi le teljesen a versben szereplő szentegyházfogalmat. Ott az egyház kiváltképpen vett részének üdvözülése, ilyenformán az angyali romlás helyreállítása az egyik célja a szent házasságnak, a keresztyének igaz keresztyénként, a szent házasság kötelékében való szaporodása ennek egyik eszköze. A szentegyház szó ilyen értelmű használata természetesen nem kizárólagos a 16. században, mégis kínál valamiféle támpontot a későbbiekhez.

Szkhárosi Horvát András a kifejezést már messze nem eszkatologikus távlatokban használta, a fogalom behelyettesíthető a Batizi-katekizmus kiváltképp való szentegyházfogalmával, sőt Sztáraihoz rendkívül hasonlóan: a *Vigasztaló ének* szentegyháza csaknem olyan, mint Sztárai 23. zsoltárában:

21 Ótalmazza Krisztus az ő szentegyházát,
Miként az jó pásztor az ő juhocskáját,
Valaki hallgatja az Krisztus mondását,
Viseli mindenkor szorgalmatos gondját.

[…]

41 Senkiben nem bízik az anyaszentegyház,
Hanem csak te benned ki minket ótalmazsz.
Te igazságoddal mindenkoron táplálsz,
Te szent sebeiddel minket megvigasztalsz.[17]

Szkhárosinál még két költeményben szerepel a fogalom, az egyik a híres átokverse. Ebben az istentelen és az igaz híveket üldöző fejedelmek kapcsán kerül elő a kifejezés, a 213. sorban: „Megnyomorult közöttetek az anyaszentegyház".[18] A Pál érsek levelére való feleletben pedig a szentegyházzal takarózó hitetlen kapcsán kerül elő a fogalom, rövid meghatározásával együtt:

17 Szkhárosi Horvát András, *Vigasztaló ének*, in RMKT 2., 162.
18 Szkhárosi Horvát András, *De maldictionibus*, in RMKT 2., 214.

Az szentegyház neve alatt Krisztust kerengeted,
Mindennemő vakságodat az egyházval mented
Én azt hiszem, hogy az egyház micsoda? — nem érted.

A szentegyház az Krisztusnak választott serege,
Kinél kedves az istennek szentséges igéje,
Kit megcsófolsz mint Heródes, mert vagy ellensége.[19]

Itt a fogalomhoz mellékelt két verssornyi definíció nagyban megkönnyíti a fogalom értelmezését, enyhén szólva sem áll távol a Batizi-kátéban találtakkal.

Históriás énekekben is szerepel a kifejezés Tőke Ferenc Spira-históriájában, Ilosvai Pál apostol-históriájában, de ezek e helyütt nem releváns előfordulások, történetileg és nem lelki értelemben határozódik meg a kifejezés.

Sokkal érdekesebb azonban az, amilyen előfordulásokat a zsoltárok tartogatnak. Szegedi Gergely 112. és 122. zsoltárhoz készített parafrázisában kerül elő a fogalom. A 112. zsoltárban a boldog ember ismérveit sorolja fel, önzetlenségét a zsoltártextushoz képest igen gazdagon illusztrálva, ezek között egy jellemző az, hogy a boldog (üdvözülendő) ember:

Pusztaságáról ő szentegyházának,
Nagy szűk voltáról az hű tanítóknak,
Fő gondot visel, hogy maradékinak
Mennyekben gyűtsen kincset fiainak.[20]

A boldog ember tehát ahelyett, hogy vagyonát e földön halmozná föl utódai számára, az egyház támogatására is költ, nem hagyja nyomorogni prédikátorait, ezáltal a kincs az inflációtól legvédettebb helyen, a mennyben halmozódik fel számukra. Szempontunkból érdekesebb azonban a 122. zsoltár parafrázisa, amelyben az anyaszentegyház a Jeruzsálem metonímia keresztyén megfelelőjeként szerepel:[21]

Légyen békesség fölséges Isten!
Anyaszentegyházban;
Oltalmazz minket minden nyavalyánkban.

19 Szkhárosi Horvát András, *Pál érsek levelére való felelet*, in RMKT 2., 220.
20 Szegedi Gerhely, *CXII. PSALMUS*, in RMKT 6., 235.
21 Ps 121.6 „rogate pacem Hierusalem sit bene his qui diligunt te."

A 122. zsoltárban nem az egyházi tanítók szállásán tartásáról van szó, némiképp hasonlóan ahhoz, ahogy Sztárai Illyés-históriájában (ahol egy allegória értelmezésénél találunk elemeiben hasonlót[22]), hanem – éppenséggel Sztárai zsoltáraihoz hasonlóan – Izrael és Jeruzsálem közösségének krisztianizált megfelelőjeként használta a szót Szegedi.

22 A két előfordulásban közös, hogy végeredményben mindketten arról beszélnek, hogy a gyülekezet feladata a prédikátorok eltartása, Szegedinél a szentegyház azonban mint intézmény jelenik meg, Sztárainál pedig az anyaszentegyház a hívek egyetemes közössége jelentésben áll.

Im az szent Illyés is hogy prédikál vala,
Sok hitötlen ember ez világban vala,
A kétezer ember csak keresztyén vala,
580 És az özvegy asszony Illyést tartja vala.

Ez az özvegy asszony az anyaszentegyház,
Az Illyés peniglen igaz prédikátor,
Az anyaszentegyház az hív keresztyén nép,
Ki szálláson tartja az hív prédikátort.

585 Mint az özvegy asszony ura nélkül vagyon,
Minden nyomorúság ő rajta nagy vagyon,
Az keresztyén népnek dolga ugyan vagyon,
De ura Istene mennyországban vagyon.

Asszonnak kenyere, olaja nem fogya,
590 Melylyel az szent Illyés őtet tartja vala,
Kenyér jedzi nekünk Istennek ígíjét
Az olaj peniglen Istennek malasztját.

Kétféle kenyere vagyon az Istennek,
Melyet nagy bőven ád az keresztyéneknek;
595 Egyik mondatik az testi kenyérnek,
Másik mondatik az lelki kenyérnek.

Hol bővsége lészen az lelki kenyérnek,
Ott bővsége lészen a testi kenyérnek;
Hol szüksége lészen az lelki kenyérnek,
600 Ott szüksége lészen az testi kenyérnek.

Sztárai Mihály, *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból*, in RMKT 5., 133.

Sztárai 15. zsoltárjában:

Az próféta nagy ámélkodásában,
Felkiálta lám az ő írásában,
Ki lakozik uram te sátorodban,
Es ki lészen az anyaszentegyházban?[23]

A 65. zsoltárban:

Téged úristen illet az dicséret,
Az Sionnak hegyén ünnepi szentelet,
Az Jeruzsálemben áldozat, tisztelet,
Anyaszentegyházban tiéd az dicséret.

A 92. zsoltárban:

Istennek ő házában plántáltatnak,
Anyaszentegyházban megvirágoznak,
Mindenkoron néki gyümölcsöt hoznak,
Igaz hittel jámbor életet valnak.

Istennek sátra, Sionnak hegye, Jeruzsálem és az Istennek háza értelmeződik [anya]szentegyházként. Azt látjuk, hogy míg Szegedi egy alkalommal, Sztárai viszont gyakrabban, hovatovább következetesebben él a zsoltárok krisztianizációjának ilyen közvetlen módjával, a zsidó közösség anyaszentegyháznak való megfeleltetésével a zsoltár magától értetődően kap gyülekezeti énekben érvényes tartalmat. Nem pusztán példázat születik, hanem azonosulás történik. Sztárai tehát kortársaihoz képest gyakran használja a fogalmat lírájában, ráadásul következetesen. Hajlok rá, hogy ez a – talán nem túlzás – zsoltárfordító poétikájában gyökerező megoldás, amely, Szegedi esetéből látjuk, nem példa nélküli, mégis olyan igen-igen ritka jellemző, képes Sztárai költeményeit egyedíteni.

Emiatt érdekes, hogy a titokzatos S. M. 147. zsoltárjának második strófájában valami hasonlót találunk:

Az Jeruzsálemet lám ő szereti,
Anyaszentegyházát szépen építi,

[23] Sztárai Mihály, *Psalmus XV*, in RMKT 5., 79. Vö. Ps 14.1 canticum David Domine quis peregrinabitur in tentorio tuo et quis habitabit in monte sancto tuo.

Törvényével bódogol ékesíti,
Az Izrael fiait egyben gyűjti.

Jeruzsálem – Anyaszentegyház – Izrael fiai: ugyanaz a krisztianizált metonímia, amelyet a névbetűk lehetséges gazdájánál már háromszor is megfigyelhettünk. Számomra már legyőzhetetlennek látszik a kísértés, hogy lelkifurdalás nélkül kijelentsem, ennek a versnek a szerzője bizony Sztárai Mihály.

A másik S. M. monogramos, az *Izraelnek megszomorodott nemzetsége*… (RPHA 621) kezdetű versben is van hasonló strófa, azonban a kontinuitás nem ennyire magától értetődő.

Deb90
137. psalmus

Izraelnek megszomorodott nemzetsége,
És Istennek eloszlott népe,
Mikor Babylonnak kemény ínségében,
Elfáradot volna szinten.

Íme, úgymond, mely nehéz ez az mi szívünknek,
hogy nincs vége sok gyötrelmünknek,
Kik közülünk ez földre sírván estenek,
Rólad Sion emlékeznek.

Noha vagyon szép drága várasban lakásunk,
Itt is szép zsíros földet lakunk,
És Euphratesnek köz folyásában iszunk,
De más felé mi óhajtunk.

Ó te Sion Istennek örök szent egyháza,
És Jeruzsálemnek temploma,
Kit bűneinkért földre mind leronta,
Az ellenség pusztán hagyta.

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kik dicsérjük azzal az Istent,
És az víz mellett fákra fölrakván őket,
Vetjük reá szemeinket.

Meghervadott nagy várakodásban mi szívünk,
Reménségben elfogyott lölkünk,
Ha leszen immár az mi földünkben helyünk,
És nyájas szép éneklésünk.

Nincs helye most itt régi jó tiszteletünknek,
Nincsen módja mi énekünknek,
Az ellenség közt kik reánk dihöttnek,
Vagyon szidalma fejünknek.

Káromlják űk azt az mi szokott dicséretünköt,
Mégis így készerítnek minket,
Mondjátok nekünk az Sionnak énekét,
Az Istennek szent igéjét.

Ó, Úristen, te jól látod, hisszük ezeket,
És méltatlan ő kéréseket,
Hogy énekeljük mi ott az szent igéket,
Hol idegen föld tart minket?

Vajha lenne még végre való szabadságunk,
És ismeg hazánkban lakásunk,
Nagy óhajtással honnal el-kibúdostunk,
Akkor szűnnék meg sírásunk.

Mindazáltal, ha meglassódunk szerelmünkben,
Hozzád Jeruzsálem szívünkben,
Mi jobb kezünk is csonka es bonkává legyen,
És semmi jót ne tehessen.

És ínyünkhöz bár legyen ragadva mi nyelvünk,
Hogy ha rólad elfeledkezünk,
És ha te kedvesb és drágább nem léssz nálunk,
Hogy nem mint az minen fejünk.

Mert immáron nincs nekünk semmi vigasságunk,
Kik az számkivetésében élünk,
Hanem csak az mit lölki dolgokban tudunk,
Kit az szent templomban hallunk.

Ez világnak mind elrothadandó jószágit,
Álnokság öregbíti kincsét,
De boldog az, ki Istenben veti hitit,
Jókban gyakorlja éltét.

Könyörülj már, te, Úristen, az mi voltunkon,
Bosszút állj az ároltatókon,
Ellenségünk mi reánk, hogy induljon,
Fölindítják minden módon.

Elpusztíták az mi lakó édes hazánkat,
Elronták te szent templomodat,
Azok örülvén terhelék mi kínunkat,
Megcsúfolák nyavalyánkat.

Miért szívek hogy nem esék barátinknak,
Nálunk kik sokáig lakoztak,
Reánk inkább másfelől támadtanak,
Szomszédink álnokok voltak.

De fizess meg te felséges Isten ezeknek,
Végét vessed az büntetésnek,
Ellenségink is mi velünk örvöndjenek,
Kik igazán téged hisznek.

Legyen annak az mennyei bódog szerencse,
Legyen mindenütt áldott híre,
Ki Babylonnak végre ezt megfizesse,
Az mit rajtunk ű mívele.

Bódog leszen, ki rajtad ezt megteljesíti,
Hogy te magzatidat fölveszi,
És az kűszálhoz nagy kemény szívvel veri,
És elromlásodat éri.

Ezt mi szívünk nem méltatlan bosszúra kéri,
De Isten tanácsából érti,

Mely ostorával atya fiát megveri,
Az tűzre kell annak menni.

Ezt éneklé az Istennek népe régenten,
Ki nagy példa az mi időnkben,
Vagyon megírva zsoltárkönyvnek rendiben,
Száz és harminchetedikben.

S. M. 137. zsoltárhoz készített parafrázisa nem érdektelen vers. Már az elgondolkodtató, hogy 1590 előtt miért készített valaki épp ehhez a zsoltárhoz átdolgozást. Ha komplett zsoltárfordításban találkoznánk a vers magyar földolgozásával először, azt nem találnám különösnek, de így, hogy bizonyosan olyasvalaki készítette, akinek nem volt – hogy úgy mondjam – muszáj lefordítania, némiképp zavarba ejtő. A 137. zsoltár a psaltériumon belül is különleges helyet foglal el. Már műfaját vagy típusát is nehéz meghatározni. Alapvetően nem Istenhez beszél, nem látszik imádságnak, és a végén szereplő brutális átok is, noha a zsoltárokban nem példa nélküli az ilyesmi, nehezen értelmezhető. Nehézzé teszi a magyar változat értelmezését az is, hogy a zsoltárszöveg a hazától távol lévő, Babilonban fogságot szenvedő gyülekezetet szólítja meg annak tagjaként, ilyen beszédhelyzet a 16. századra gyülekezeti léptékkel vetíthetően nemigen van. Persze allegóriaként működhet.

A 137. zsoltár ez eseten felül is furcsán viselkedik a régi magyar irodalomban. Ezen a parafrázison kívül még kettőt ismerünk, azoknak egyaránt Bogáti Fazakas Miklós a szerzője. Esetében nem az a kérdés, hogy miért nyúlt ehhez a psalmushoz egyáltalán (teljes zsoltárkönyvet fordított, nem tehetett mást), hanem az, hogy miért készített két fordítást is hozzá.[24] A magyarázatot nem tudom, de esetében kínálkozik biográfiai fogódzó: Bogáti költészetében gyakran fordul elő, hogy versében személyes érintettséggel találkozunk, Aspasia nevű lánya születése és fia halála költészetén is nyomot hagyott, előbbi egy széphistória, utóbbi a Jób könyvének fordítása formájában. Noha alkatom ellen való a gondolat, de könnyen el tudom képzelni, hogy a két parafrázis egyike legalább pécsi tartózkodása idején keletkezett, amikor nem kifejezetten önszántából volt távol otthonától.

[24] A zsoltárról a hangszerhasználat szemszögéből ld. Szatmári Áron, „Tiltott, Tűrt, Támogatott: Hangszerek az unitárius zsoltárfordításokban" in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben. Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25.*, szerk. Bartók István, Jankovits László, Pap Balázs (Pécs: Verso Kiadó, 2020), 205–221., letöltve: 2023. július 1., http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf.

S. M.-ről azonban nem tudjuk, hogy tartózkodott-e akarata ellenére máshol, így a biográfiai magyarázatot kizárhatjuk. Az is érzékelhető, hogy a vers régiségbeli kiadói számára sem volt magától értetődő a zsoltárszöveg. Egy kiadás kivételével az első négy ismert, e verset is tartalmazó énekeskönyv nem tud mit kezdeni azzal, hogy az ének arról szól: nincs éneklés. Az ötödik strófát, amely a zsoltár második versének parafrázisa (A fűzfákra, közepette, oda függesztettük hárfáinkat) a debreceni kiadások így adják:

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kik dicsírjük azzal az Istent,
És az víz mellett fákra föl rakván őket,
Vetjük reá szemeinket.

A kolozsvári unitárius énekeskönyv emígy közli:

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kikkel dicsértük Istenünket,
És az víz mellett fákra föl rakván őket,
Vetjük reá szemeinket.

Természetesen a kolozsvári kiadás helyes. A debreceniek (ha tényleg sorban állnak, akkor a Gönci-féle kiadás nyomán) jelen idejű igét használnak, egy gyülekezeti énekekre oly jellemző sort hoznak létre, nem mellesleg értelmetlenné teszik a strófát. Ez az eltérés igen szép példa arra, amikor a másoló nem azt olvassa, ami a forrásában írva van. De az értelmet is érintő különbségeknek ezzel még nincs vége.

A kilencedik strófa a debreceni kiadásokban érthetőbb:

Ó Úristen, te jól látod, hisszük ezeket,
És méltatlan ő kéréseket,
Hogy énekeljük mi ott az szent igéket,
Hol idegen föld tart minket?

A kolozsvári kiadásban hisszük helyett hiszik szerepel. Messze nem egyértelmű, hogy melyik variáns az eredetibb, könnyű értelmezést egyik sem tesz lehetővé, talán a debreceni variánsba könnyebb értelmet olvasni: mi hisszük, hogy te, Úristen, meglátod, hogy a kérésük méltatlan; szemben a kolozsvári kiadással: te, Úristen, jól látod, hogy azt hiszik, hogy káromlók.

Van a versnek olyan része is, amely a legenyhébben szólva is következetlen. A 18–20. strófa a zsoltár átokrésze (RMNy 983 alapján):

De fizess meg te, felséges Isten, ezeknek,
Végét vessed az büntetésnek,
Ellenségünkön mi velünk örvendjenek, // debreceniek: Ellenségink is mi velünk örvendjenek,
Kik igazán téged hisznek.

Legyen annak az mennyei bódog szerencse,
Legyen mindenütt áldott híre,
Ki Babilonnak végre ezt megfizesse,
Az mit rajtunk ő mívele.

Bódog leszen, ki rajtad ezt megteljesíti,
Hogy te magzatidat felveszi,
És az kőszálhoz nagy kemény szűvel veri,
És elromlásodat éri.

Az, hogy a debreceni változatok variánsa mély ellentmondást hordoz, nem szorul hosszú magyarázatra: a benned igazán hívő ellenségeink aligha állhatott az eredeti szövegben, és még akkor sem, ha megengedőleg viszonyulunk hozzá (ellenségeink közül azok örvendhessenek velünk, akik téged igazán hisznek). A 18. strófa megszólítottja az Isten, a beszélő arra kéri, hogy vessen véget a büntetésnek, és örvendhessenek ezen azok, akik Istenben hisznek. Érje boldogság, aki megfizet értünk Babilonért. S mivel a megszólított azóta sem változott, hiába tudjuk a zsoltárszövegből, hogy a 20. strófának Babilonra kellene vonatkoznia, itt nem rá, hanem a korábbi megszólítottra, Istenre vonatkozik. Természetesen a hiba könnyen javítható, csak a rajtad d-jét kell törölni, mindazonáltal az szépen látszik, hogy a szöveg komolyan korrodálódva hagyományozódik, és jobbára a kolozsvári kiadáson látszik az értelmezve kiadás nyoma. (Ha ugyan nem rajta, hanem valószínű forrásán, de erről majd később.)

A zsoltár tehát meglehetősen romlott formában kerül a nyomtatott hagyományba, és nehéz megítélni, hogy ott milyen hatást gyakorolt, amiképpen azt is, hogy szerzője pontosan milyen intenciókkal készítette. Természetesen megeshet, hogy a vers allegória, és egyszerűen az egyház babiloni fogságáról szól, beszélője a katolicizmusból való szabadulásban a rabság miatti bosszúban reménykedik;

amennyire a rendelkezésre álló források minőségéből kiolvasható, ez aligha lehetett azonban közkeletű értelmezése a szövegnek.

Ami miatt viszont elsősorban szóba hoztam a verset, az a rejtélyes S. M. monogram, és az, hogy e szövegben is szerepel a szentegyház kifejezés és voltaképpen nem oly távoli jelentéssel, mint az előbb példának hozott versekben.

A negyedik strófa megszólítottja a szentegyház, pontosabban Sion, az Istennek örök szentegyháza, valamint a lerombolt jeruzsálemi templom (akár metonímiaként is). A szentegyház szó újfent abban az értelemben szerepel, mint a fentebb látott versekben.

Ó te Sion Istennek örök szentegyháza,
És Jeruzsálemnek temploma,
Kit bűneinkért földre mind leronta,
Az ellenség pusztán hagyta.

A költemény Sztárai-versekkel egy időben került a gyülekezeti énekhagyományba, kései forrása S. M. névbetűk alatt hozza, úgy használja a szentegyház szót a zsoltárban, ahogy egyszer Szegedi Gergely és háromszor Sztárai, valamint egyszer S. M.: e vers esetében sincs kevesebb okunk Sztárainak adni a verset, mint a *Drága dolog…* kezdetűnél.

A teljesség kedvéért (hogy ezzel a későbbiek tükrében világosan álszent fordulattal éljek) meg kell jegyezni, hogy akad még 16. századi lírai alkotás, amely a szentegyház szót használja. Három közülük jelen gondolatmenetünk szempontjából irreleváns (Besenyei Jakab *Házasének*éről [RPHA 0634], a *Jer mi emlékezzünk az Luther-papokról…* kezdetű gúnyversről [RPHA 0651], illetve az *Adjunk hálát mindnyájan…* [RPHA 0062] incipitű hálaadásról van szó), a harmadik azonban igen fontos, tudniillik zsoltárról van szó.

A *Mennynek és földnek kegyes istene…* kezdetű Siklósi Mihály-vers (RPHA 0900) először 1574-ben Komjátiban került nyomtatásra. A vers az 53. zsoltár igen bőbeszédű és szabad átdolgozása, voltaképpen kontemporális könyörgés. Segítségkéréssel kezdődik, majd zsoltáron kívül bibliai példákkal illusztrálja Isten segítő és haragvó tetteit, Hanna meghallgatott könyörgésétől a babiloni fogságig, majd újabb könyörgés következik. A panasz végig keresztény hangon szól, a doxológián kívül is többször megjelenik benne a közbenjáró Jézus Krisztus, a bűnös ember egyetlen hivatkozási alapja a büntetés megszüntetésére.

Mivel a zsoltár a gyülekezeti ének beszélőjének jelenében hangzik el, és ott fogalmazza meg a zsoltárszöveg bedolgozásával kéréseit, nem meglepő, hogy

kétszer is szerepel benne a szentegyház szó. Először a második strófában kéri annak megmentését:

Ime most minket az pogán népek,
Kik ellenségi az te szent ígédnek,
Mint oroszlánok környül vöttenek,
Te szentegyházad ők megkörnyékezték.

Majd a nyolcadikban méltatja a „sok szent királyokat és fejedelmeket", akik isteni segítséggel le tudták győzni a pogányt és az egyház védelmezői, „dajkái" lettek:

Sok szent királyok és fejedelmek –
Te megsegítvén, hadat megvertenek,
Ellenségeken erőt vöttenek,
Szentegyházadnak dajkái lettenek.

A mostani oroszlánoktól támadott szentegyház és a régi, melyet szent királyok védtek meg, ugyanazzal a szóval van megnevezve: értelme rendkívül hasonló a Sztáraiéhoz.

Milyen viszonyban van ez a felismerés a fenti attribúciós kísérletemmel? Érinti, nem is kis mértékben. Azt látjuk ugyanis, hogy hasonlóan Sztárai három és (egyet visszábblépve) S. M. két hasonló jelentésű szóhasználatához Siklósi Mihály is kétszer írja le ezt a szót hasonló jelentésben, és történetesen nevei S., illetve M. betűvel kezdődnek: éppoly esélyes jelölt az S. M.-versek szerzőségére, mint Sztárai Mihály.

Siklósi Mihály nem tartozik a kiterjedtebb életművű szerzők közé. Az irodalomtörténet annyit tud róla, hogy külföldi tanulmányai után Perényi Péternél volt udvari pap Siklóson, majd Sátoraljaújhelyen, később Sárospatakon volt prédikátor. Nem kiterjedt életműve pedig épp ebből az egy, most szóban forgó versből áll. Az egyverses szerzőkre krónikus gyanakvással tekintek, kiváltképp akkor, ha ügyesebben elkészített versről van szó. Ez alkalommal sem tűnik alaptalannak a gyanú. A verset az RMKT negyedik kötete kapcsolta a lényegében ismeretlen Siklósi Mihályhoz, abban a fejezetecskében, amelyben Végkecskeméti / Kecskeméti Vég Mihály is költői szerepkört kapott, és az 55. zsoltár szerzőjéhez hasonlóan itt is akrosztichonalapú az attribúció.[25] A vers valóban akroszticho-

[25] RMKT 4., 45–47., 282–285.

nos, a versfők a MICHAEL SUCLJOSI D karaktersort adják. Ebben a MICHAEL valóban értelmes szövegrész, a SUCLJOSID azonban már tamáskodásra késztet. Kellő engedékenységgel természetesen kiolvasható belőle a Siklósi név, strófacserékkel ki is anagrammázható: SJCLOSI UD, de ez oly mérvű beavatkozás a vers egyébként nem túlzottan merev logikájába, hogy el kell vetnünk. A másik lehetőséghez nemigen van többre szükség, minthogy megváltoztatunk két betűt és elhagyunk egyet. Az előbbi mozdulat tűnik kevésbé problémásnak: az U és C betűkről van szó (ráadásul a C-t némileg szabadon olvashatjuk akár „k" hangértékűnek is). Az 'U' kezdetű sor így szól: „Úgymint régenten Jeruzsálemet". A „Jeruzsálemet úgymint régenten" javítás a sorkezdetet beillesztené a vágyott karaktersorba, de ez csak a rév; a vámot egy rossz rímmel fizetnénk. A rím megőrzése tehát legföljebb a kezdőszó lecserélésével érhető el. Nem kivihetetlen persze, de ilyen terjedelmű i vagy j kezdetű szót találni megfelelő jelentésben nem is olyan egyszerű. A C–K javítást elengedve marad a strófaelhagyás, ami rendkívül problémás. Nem a strófalehagyás maga, az könnyen menne, hanem a megindokolása: a nem lineáris leszármazási hagyományba több ponton került volna egy vers, eleve rontott akrosztichonnal, mert valaki (legyen a szerző akár vagy bárki más) utólag betoldott volna egy strófát:

45 Jóllehet bűnünk számtalan nékünk,
Mert bizony romlott az mi természetünk,
De kérünk téged kegyes Istenünk,
Hogy elfelejtsed mit ellened töttünk.

Lássuk be, ez valószínűtlen. A MICHAEL utáni rész ugyanis vakbetűkből áll. Ha nem lenne a fenti strófa, nem merném ezt ilyen határozottan kijelenteni, de ha a betűsorra rápillantva az aprónak tűnő eltérést strófaszintre emeljük, az látszik, hogy kompozíciót, még ha esetünkben nem is oly kimódolt kompozíciót, érintene a változtatás. Gyakori szavak gyakori betűi állnak egymás után, az értelmes szöveg látszatát keltik, és a látszatot megerősíti a vers elején található tényleges akrosztichon.

Ha így áll a dolog, akkor viszont az S. M. monogram feloldásaként szóba jöhető jelöltek száma eggyel csökken, az egy jelölt számára kioszthatóversek száma viszont eggyel nő. A fentiek abba az irányba mutatnak, hogy a *Mennynek és földnek kegyes istene…* című verset Sztárai Mihály írta.[26]

26 Császár Ernő múlt század eleji zsoltárokat elemző cikksorozatában világosan különbséget tesz Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály és Batizi András elszórt és Sztárai

Sztárai olyan szerző volt, akinek költői műveit – líráját tipikusan – akrosztichonos versekből szedegette össze az utókor. A fentiekben két olyan versről igyekeztem igazolni, hogy az övé, amelyek nem tartalmaznak akrosztichont, s nagyon könnyen elképzelhető, hogy akad még a gyülekezeti énekkorpuszban lappangó Sztárai-alkotás, bár az onnan való kinyerésük komoly akadályokba ütközik. Nehéz magában álló attribúciós módszert találni, amely nagy biztonsággal szűri ki őket a nem csekély számú vers közül. Megeshet, hogy lehetetlen. Annyi azonban kijelenthető, ráadásul komoly nyomatékkal, hogy a Sztárai-életmű nyitott, alighanem bujkál szövege a gyülekezeti énekek között.

koncepciózus zsoltárfordításai között. Elkülönítő érvei azonban esetlegesek, és főképp abból indulnak ki, hogy elfogadja Siklósit és Végkecskemétit (Kecskeméti Véget) a szóban forgó zsoltárok szerzőjeként. Meglátásom szerint meg sem próbált volna különbséget keresni a versek között, ha billegett volna a versek szerzősége. Nézetem szerint mindkét esetben inog. Ld. Császár Ernő, „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Első közlemény", *Irodalomtörténeti Közlemények* 12., 1. sz. (1902): 35–46. és Uő, „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Második közlemény. Sztárai Mihály", *Irodalomtörténeti Közlemények* 12., 2. sz. (1902): 163–166.; Pap Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pannónia Könyvek, 2014), 150–161.

KÖNYVSZEMLE

Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és a későhumanista ellenzék: Keserű Bálint tanulmányai,* Peregrinatio Hungarorum 10. (Szeged: 2023), 170 pp.

Újfalvi Imre, a magyarországi református ortodoxiával konfliktusba kerülő humanista műveltségű egyházi író, énekeskönyv-szerkesztő és reformer meghatározó alakja a késő 16. századi művelődéstörténetnek. A működését vizsgáló irodalomtörténeti-filológiai érdeklődés az 1950–60-as években élénkült meg, középpontba állítva Újfalvi műveltségének lehetséges forrásait. Ehhez a kutatási irányhoz tartozott Keserű Bálint két alapvető tanulmánya, amelyek a református író nyugat-európai peregrinációja során készült emlékkönyvre összpontosítottak, és a döntő jelentőségű forrás bejegyzéseit alapul véve vázolták fel Újfalvi kapcsolati hálóját, az őt körülvevő szellemi környezet fontos alakjait.[1] Jelen kötet Herner János szerkesztésében közli újra e két Keserű-tanulmányt, kiegészítve őket egy német nyelvű dolgozattal,[2] valamint egy korábban már ugyancsak publikált, az Újfalvi-perre vonatkozó szövegkiadással.[3]

Az újra kiadott tanulmányok közül az első kettő a kor- és eszmetörténeti kontextust teremti meg, elhelyezve Újfalvi Imrét a késő 16. század heterodox értelmiségi csoportosulásai között (ezt a sokrétű szellemi közeget fedi le a kötet több pontján visszatérő „későhumanista ellenzék" megnevezés). A harmadik tanulmány, az imént említett forráskiadás Újfalvi világi perének jegyzőkönyve, a negyedik pedig egy német nyelvű dolgozat, Újfalvi szászországi kapcsolataira összpontosító munka. A mellékletek közül a szerzői utószót, az Újfalvi életútjának állomásait időrendbe szedő vázlatot, valamint azokat az illusztrációkat ér-

[1] Keserű Bálint, „Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz", *Acta Historiæ Litterarum Hungaricarum: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominate, Sectio Litteraria* [*ActHistLitt*] 8. (1968): 3–16.; Keserű Bálint, „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista ellenzék«", *ActHistLitt* 9. (1969): 3–46.

[2] Bálint Keserű, „Der Fall Imre Újfalvi: Der reformierte Opposition in Ostungarn und die Melanchthon-Anhänger in Sachsen", in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling (Stuttgart: 2004), 185–198.

[3] Keserű Bálint, „Az Újfalvi-per jegyzőkönyve", *ActHistLitt* 10–11. (1971): 53–58.

demes kiemelni, amelyek az eredeti forrás bejegyzéseiből vett képkivágatok. Ahogy arra Balázs Mihály is felhívja a figyelmet a könyv előszavában, Keserű Bálint tanítványai számba vették annak lehetőségét, hogy egy 2018-ban megjelent, ugyancsak Keserű-tanulmányokat tartalmazó válogatáskötet[4] az Újfalvival foglalkozó írásokat is közölje, erre azonban terjedelmi és financiális okok miatt nem került sor. Ezzel is magyarázható tehát, hogy a szervesen összetartozó, Újfalvi forrásait és kapcsolatait vizsgáló dolgozatok végül önálló kötet formájában jelentek meg.

A most vizsgált kötetben közölt írások szembetűnő közös vonása, hogy Újfalvi peregrinációs emlékkönyvét állítják a középpontba, különösen a második, leghosszabb és legadatgazdagabb tanulmány (*Újfalvi Imre és az európai „késő humanista ellenzék"*). Keserű hangsúlyozza, hogy szemben a peranyag torzításaival és elfogultságával az emlékkönyv a kutatás számára az egyik legfontosabb és minden bizonnyal a leghitelesebb kútfő (40.). Az egyházreformer 1591-ben, wittenbergi tartózkodása során szerezhette be az albumot, mely egész élete során elkísérte (1614 decemberéből való az utolsó bejegyzés). Az emlékkönyv a bejegyzéseknek helyt adó üres lapok mellett antik és reneszánsz tudósok, reformátorok arcképeit és róluk írott rövid verseket is tartalmaz.

Túl azon, hogy az emlékkönyv segítségével a peregrináció állomásai rekonstruálhatóak, Újfalvi saját kezű jegyzetei is figyelmet érdemelnek, legyen szó akár a bejegyzésekhez fűzött kommentárjairól, az utazásai során lemásolt feliratokról vagy egyéb személyes élmények megörökítéséről. Az album bejegyzői közül Keserű azokat a német, holland, illetve angol humanista tudósokat emeli ki, akik valamilyen módon szembekerültek a helyi ortodoxiával. Ezzel párhuzamosan térképezi fel Újfalvi szerteágazó kapcsolatrendszerét, valamint szellemi-ideológiai tájékozódásának lehetséges forrásait. Ebből következik, hogy a második tanulmány Újfalvi mellett a kortárs közép- és nyugat-európai heterodox értelmiség egy-egy jellegzetes alakjának is teret enged, nyomon követve azok kapcsolatainak alakulását, szellemi környezetét. Kiemelt szerepet kap a szászországi filippizmus, illetve az a rövid időszak (1586 és 1591 között), amikor a politikai helyzet kedvezett a Melanchthon-követőknek. Újfalvi azonban már 1591-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre (és lett a magyar *bursa* vezetője), vagyis épp egy újabb fordulatot követően, amely az ortodox lutheránusok visszatérését hozta el. Keserű nagy hangsúlyt fektet Újfalvi Anhalt városaiba tett utazásaira

[4] Keserű Bálint, *Ráció és rajongás: Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

1593-ban, ahol az elűzött melanchthoniánus értelmiség tagjai kerestek menedéket. Az albumba írók közt említi meg többek között Caspar Peucert (1525–1602), Wolfgang Amlingot (1542–1606) és Urban Pieriust (1546–1616). Közismert továbbá, hogy Újfalvi kapcsolatokat ápolt a felső-magyarországi kriptokálvinista körökkel, köztük Thoraconymus Mátyással, aki Sárospatakon tanította. Keserű tanulmányában a németalföldi utazás jelenti a következő nagyobb egységet, amelynek keretében továbbra is a helvét irányzat ortodoxiájával szembekerülőkkel létesít kapcsolatot Újfalvi. Mindenképp meg kell említeni Jacobus Arminiust (1560–1609) és reformmozgalmát. Keserű nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy 1595-ben Újfalvi nem egy híresebb egyetemi városban, hanem a magyar peregrinusok számára akkor még kevéssé ismert Amszterdamban keresi fel Arminiust. Mindenképp fontos kapcsolatról van tehát szó, amit az albumbejegyzés személyessége is alátámaszt. Arminius követőivel egyébként Angliában is találkozott Újfalvi, jóllehet ez nem gátolta meg abban, hogy az ellenfelüknek számító puritánok vezéralakját, William Whitakert (1548–1595) is felkeresse. Hogy kimutatható-e puritán hatás a magyar református szerző későbbi püspökellenes fellépéseiben, Keserű nem válaszolja meg egyértelműen. Ahogy a későbbiekből kiderül, általánosságban véve óvakodik attól, hogy valamelyik irányzatnak döntő befolyást tulajdonítson.

A filippizmus és az arminiánusok mellett Petrus Ramus (1515–1572) lehetséges hatása is felmerül a második tanulmány utolsó részfejezetében. Bár a francia gondolkodó 1572-ben bekövetkezett halála miatt személyes találkozásról szó sem lehet, a közvetett hatás lehetőségét azonban érdemes számba venni. Keserű felhívja a figyelmet Újfalvinak az emlékkönyv arcképei közt található Ramus-portré alá írt megjegyzésére, miszerint a filozófust „többen ócsárolják, mint ahányan megértik." (89.) Túl ezen az árulkodó félmondaton, Keserű az albumba író Ramus-követőket is felsorolja, így például Rudolph Snelliust (1546–1613), aki Németalföldön népszerűsítette Ramus tanait, és akinek egyébként Arminius a tanítványa volt. Keserű elsősorban a pedagógiai-módszertani reform felől közelít Újfalvi és Ramus lehetséges kapcsolatához. Ennek szellemében árulkodó jelnek tartja, hogy Újfalvi *Admonitiones* című tanári segédkönyvében nem idézi Arisztotelészt, ortográfiai kérdésekben ugyanakkor Ramusra hivatkozik (93.). Keserű annak is jelentőséget tulajdonít, hogy Ramus kapcsolatot tartott fenn heterodox, antitrinitárius humanistákkal. Ezt igazolandó, cáfolja azt az állítást, miszerint Ramus az unitáriusoktól való idegenkedése miatt utasította vissza János Zsigmond azon ajánlatát, hogy Erdélybe menjen tanítani.

Valószínűbb, hogy egy, a felekezetével való felesleges konfliktus elkerülésének a szándéka áll a háttérben. Keserű ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy eltúlozni sem célszerű a heterodoxiával való lehetséges kapcsolatok jelentőségét (96.).

Az 1960-as évek végén, 70-es évek elején megjelent Keserű-tanulmányok egyik fő erénye, hogy szerzőjük az őt megelőző évtizedek szakirodalmával ellentétben meg sem kísérli Újfalvit besorolni a fent ismertetett ideológiai irányzatok bármelyikébe: „Ingoványos talajra lépnénk, ha megkísérelnők a németalföldi és a kelet-magyarországi »antiortodox lázadás« párhuzamba állítását." (82.)

Ebbéli meggyőződését többször hangoztatja tanulmányaiban. Ahelyett, hogy Újfalvi Imrét filippista, arminiánus vagy rámista gondolkodóként értelmezné, felveti annak lehetőségét, hogy a magyar teológust és reformert külön hely illeti meg a századforduló magyarországi és európai „művelődésének térképén". Ez a megállapítása lényegében a mai szakirodalom alapján is érvényes, vagyis Keserű egyik fő érdemének tudható be, hogy az elsők között ismerte fel Újfalvi műveltségének és világnézetének eklektikus jellegét, ami eleve lehetetlenné tesz minden olyan törekvést, amely egységes és ellentmondásmentes keretbe akarja fogni az Újfalvit ért szellemi hatásokat. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy Keserű a tanulmányaiban gyakran használja a „későhumanista ellenzék" megjelölést, illetve ennek azonos jelentésű alakváltozatait. Az újabb kutatások ezzel szemben azt hangoztatják, hogy a lutheri és a kálvini ortodoxia egységesen leírható humanista ellenzékéről beszélni félrevezető volna, már csak azért is, mert humanista műveltségű gondolkodók az ortodoxok között is akadtak.[5] Ez a felismerés természetesen már Keserű tanulmányaiban is tetten érhető, hiszen a felekezeti elköteleződés hangsúlyozásával az interkonfesszionális, dogmatikai kérdésekben közömbös vagy legalábbis elfogulatlan humanista értelmiség képét igyekszik árnyalni. Újfalvi esetében, aki meglehetősen idegenkedett a világi kultúrától, a pogány-antik örökségtől, mindenképp domináns marad a felekezeti hovatartozás kérdése.

Jóllehet a kötetben újraközölt tanulmányok a már ismert adatokon túlit nem állítanak, és nem is állíthatnak fel új téziseket, paradigmaváltó meglátásokat, kutatástörténeti szempontból mégis figyelemreméltó, hogy Keserű Bálint tanítványai összeállították ezt a kötetet. A három tanulmány, a per jegyzőkönyvének szövegkiadása, az életrajzi adatok és az albumból közölt

5 Lásd Ács Pál kísérőtanulmányát Újfalvi énekeskönyvének fakszimile kiadásában: Újfalvi Imre, *Keresztyéni énekek (Debrecen, 1602)*, szerk. Kőszeghy Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 7.

részletek az irodalomtörténész évtizedekkel ezelőtt írott dolgozatait rendezik egységbe, továbbá hangsúlyozzák ezen írások ma is érezhető jelentőségét az Újfalvi-szakirodalomban.

Sebestyén Ádám

Halottunk

Fazakas Endre

Április 19-én, életének 89. esztendejében Fazakas Endre nyugalmazott lelkész-esperes visszaadta lelkét Teremtőjének. 1934. december 22-én született Fiatfalván. Szülei Fazakas Károly és Varró Ágnes. Négyen voltak testvérek: Margit, Endre, Edit és Miklós. Iskoláit Fiatfalván és Székelykeresztúron végezte, majd Sepsiszentgyörgyön érettségizett. 1957-ben lelkészi oklevelet szerzett Kolozsváron, az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben. Egy évig Lupényban, tizenöt éven át Petrozsényban szolgált.

1958-ban házasságot kötött a csokfalvi születésű Kádár Lídiával. Két leánygyermekük született, Tünde és Enikő.

1973. december 1-től 2001. március 31-ig a Dicsőszentmártoni Unitárius Egyházközség lelkésze, 1999–2001 között a Küküllői Unitárius Egyházkör esperese volt.

Nyugdíjasként is minden vasárnapi istentiszteleten jelen volt.

Temetési szertartását Szentgyörgyi Sándor helybeli lelkész, esperes végezte április 22-én a dicsőszentmártoni temetőkertben.

Emléke legyen áldott, pihenése csendes.

ABSTRACTS

Borbála Lovas: ***Hidden Sermons: Unstudied Unitarian Codices and Their Publication***

For a long time, research on 16th and 17th century Unitarian sermons focused only on a very small corpus, which consisted of the best-known sermons: one printed volume, and a few manuscripts. While detailed catalogues now assist scholars in navigating the manuscript material and ongoing research reveals fascinating details regarding the sermons, their writers or copyists, the source materials, and the writing techniques, our understanding of the contemporary society and church community is still in its early stages. The History of Early Modern Unitarian Sermon Literature in Transylvania and Hungary Research Group plans to publish volumes of selected Unitarian sermons to reveal the rich corpus that remains hidden behind the shelf number or title of the codices. Through this work, examples will be used to present the problematic nature of the handwritten corpus, and new discoveries can contribute to a better understanding of the early modern preaching tradition.

Keywords: 16th century, 17th century, manuscript, printed volume, sermon, The History of Early Modern Unitarian Sermon Literature in Transylvania and Hungary Research Group, Unitarian sermon

Ibolya Maczák: ***Lessons on the Blessed Sacrament: Pázmány's Kalauz and the New Philological Possibilities***

The text borrowings of the old Hungarian sermons have been researched by several scholars (György Ocskay, Andrea Hargitai). Several types of compilation techniques have been identified: omission/shortening/compression, paraphrasing/revisions, condensation/compression, accompanying explanation/interpolation, exchange of arguments, word exchange/insertion, compilation of ideas, simplification, variation, omission etc. By further reflecting on these

categories, it is possible to reconstruct very accurately the procedures of text production.

The study examines the text borrowings of Didák Kelemen's *Sermon on the Blessed Sacrament*, published in 1721, and confirms that the source is Pázmány's *Kalauz* and a related Pázmány sermon. It also concludes that Kelemen's sermon inspired other sermons in its own order, as is confirmed by textual borrowings: Márton Biró Padányi took passages not only from Pázmány, but also from Kelemen.

The study also identifies the manuscripts of Pál Bernárd, who also used Pázmány's *Kalauz* as a source for his sermons and whose texts may have been the source for the works of Didák Kelemen.

If it can be shown that Kelemen took a significant part of his work from a manuscript by Bernárd, and this is also true of the 1721 text, then we can distinguish four stages of literal textual appropriation through the work of Pázmány, Bernárd, Kelemen and Padányi Biró.

Keywords: Bernárd, Pál (?–1682); Hargitai, Andrea (?–?); Kelemen, Didák (1683–1744); Ocskay, György (?–?); Padányi, Biró Márton (1696–1762); Pázmány, Péter (1570–1637); compilation techniques; sermon compilation; text borrowing

Márton Domokos: *János Homoródszentmártoni Kovács's Sermon Composition Strategies*

One of the notable authors of Unitarian sermon-literature during the 17th century was János Homoródszentmártoni Kovács. His work, Prédikálószék, is a collection of sermons created using a method called "compilation" which borrows ideas, and even whole passages, from other sources, in this case both Catholic and Calvinist ones. Notably, one of the sermons borrows from a sermon by Péter Pázmány (1570–1637). Recently, Dávid Szigeti Molnár, while researching *Prédikálószék*, discovered that one of its sermons borrowed from both Catholic and Calvinist sermons. Building upon this research, this article focuses upon another sermon in the same collection, which borrows from György Bátai B.'s book, the *Meta electorum*. The article provides examples of compilation techniques János Homoródszentmártoni Kovács used in borrowing from Calvinist and Catholic texts for Unitarian purposes.

Keywords: 17th century, Meta electorum; Prédikálószék, sermon compilation, sermon composition, Unitarian sermons; Bátai B., György (?–1672); Homoródszentmártoni Kovács, János (?–?); Pázmány, Péter (1570–1637)

Kamilla Deme: *Explorations into Sermons in the* Conciones Unitariorum in Transylvania *Manuscript*

The manuscript, registered as *Conciones Unitariorum in Transylvania*, dates from the late 17th century. The document, written by an unknown hand, contains Unitarian sermons which display evidence of various text composition and compilation techniques as well as sources used in their composition. This article describes these techniques and sources, and discusses why the manuscript bears the name *Conciones Unitariorum in Transylvania*.

Keywords: 17th century, composition technique, compilation, *Conciones Unitariorum in Transylvania*, sermon composition, Unitarian sermon

Dominika Husz: *Compilation Techniques against the Holy Trinity and Retaliation or How Could We Avoid Fines if We Were Unitarian Priest Candidates in 1698?*

The significance of manuscript codex Ms. U. 1011 can be traced back to the Synod of Ádámos (ro: Adămuș) in 1695, which mandated that each preacher contribute a sermon to a dedicated volume. This codex is believed to be the first volume created as a result of this requirement. It contains 71 sermons by multiple authors. It served not only as a source of enlightenment for the students attending the Unitarian college of Kolozsvár between 1696 and 1698 but also for subsequent generations. The title and structure of the codex emphasize its representative nature, showcasing the collective voices of the Unitarian clergy.

The compilation techniques employed in the manuscript Ms. U. 1011 can be analyzed in the context of the Unitarian clergy training and sermon writing practices of the late 17th century and offers insights not only into the training of Unitarian clergy in the late 17th century but also into the prevalent practices of programmatic sermon writing during the period.

The initial sermon by István Magyarosi, a senior student at the time, showcases formal characteristics that are found in most of the volume's sermons.

The sermon by Mihály Zilahi, titled „Concio ex Matth. 28 v. 19. Euntes docete omnes gentes", along with the manuscript as a whole, effectively embodies the uniform homiletical requirements of the time.

In the absence of an independent Unitarian rhetorical system, the authors followed certain conventions including the titles, marginalia indicating the sermons' sections, dating, and author signatures.

Keywords: Ádámos (ro: Adămuș), compilation techniques, Unitarian clergy training, Unitarian sermon conventions, sermon collection Ms. U. 1011, 17th century, Synod of Ádámos (1695); Magyarosi, István (?–?); Zilahi, Mihály (?–?)

Áron Szatmári: ***Miklós Bogáti Fazakas's Psalm Translations and their Printed and Oral Influences***

Miklós Bogáti Fazakas (1548–1592) left behind a unique poetic oeuvre. In his works, he brought into play many of the melodies and verse forms of 16th-century Hungarian-language poetry, which opens up entirely new possibilities for research into the century's treasury of melody and meter. However, a significant part of his oeuvre was preserved only in manuscripts, which requires a special approach.

Bogáti Fazakas's poetic psalm translations provide a vast repository of the period's Hungarian verse forms and melodies. He often used rare, little-known and very complex verse forms. These were not necessarily known by later copyists of the psalms, so they frequently changed the ad notam (notation) and meter of the verses. The resulting variants can help researchers better understand the metric patterns followed by both Bogáti Fazakas and the copyists.

The study presents possible patterns of melody and meter in some of the psalm translations, shows how they changed in the manuscripts and what Bogáti Fazakas's original pattern might have been. In most cases Bogáti Fazakas relied on printed sources in developing his melodies and verse forms, while in others he relied on oral tradition.

Keywords: 16th century, Hungarian-language melodies, melodies, poetry, psalm translations, verse forms; Bogáti Fazakas, Miklós (1548–1592)

Balázs Pap: *S. M.*

Among the 16th century Hungarian psalm translations, there are several texts of uncertain authorship. Some late sources claim to know that the monogram of their author is S. M. Based on contextual arguments, this paper provides evidence that these texts can be attributed to Mihály Sztárai (1500?–1575). In the case of the mysterious author, Siklósi Mihály (?–?) who left behind a single work, arguments in favor of Sztárai's authorship are also presented.

Keywords: 16th century, Hungarian psalm translations, psalm translations; Siklósi, Mihály (?–?); Sztárai, Mihály (1500?–1575)

Cuvânt înainte. 119

Studii

Borbála Lovas
Predici dosite: Codici unitariene nestudiate şi publicarea lor 121

Ibolya Maczák
Meditaţii despre Sfântul Sacrament: *Călăuza* lui Pázmány şi noile posibilităţi filologice. 141

Márton Domokos
Strategii de compilaţie în predicile lui János Homoródszentmártoni Kovács 177

Kamilla Deme
Observaţii referitoare la manuscrisul *Conciones Unitariorum in Transylvania* 185

Dominika Husz
Tehnici de compilaţie din 1698. 193

Áron Szatmári
Traducerile de psalmi ale lui Miklós Bogáti Fazakas. 206

Balázs Pap
S. M. 220

Recenzie

Ádám Sebestyén
Bálint Keserű, *Imre Újfalvi și opoziția umanistă târzie: Studiile lui Bálint Keserű*, Peregrinatio Hungarorum 10 (Szeged: 2023), 170 pp. 245

Obituar
Endre Fazakas 250

Rezumate 251

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Forword 119

Studies

Borbála Lovas
Hidden Sermons: Unstudied Unitarian Codices and Their Publication 121

Ibolya Maczák
Lessons on the Blessed Sacrament: Pázmány's *Kalauz* and the New Philological Possibilities 141

Márton Domokos
János Homoródszentmártoni Kovács's Sermon Composition Strategies 177

Kamilla Deme
Explorations into Sermons in the *Conciones Unitariorum in Transylvania* Manuscript 185

Dominika Husz
Compilation Techniques Against the Holy Trinity and Retaliation 193

Áron Szatmári
Miklós Bogáti Fazakas's Psalm Translations and their Printed and Oral Influences 206

Balázs Pap
S. M. 220

Book Review

Ádám Sebestyén
Bálint Keserű, *Imre Újfalvi and the late-humanist opposition: Bálint Keserű's studies*, Peregrinatio Hungarorum 10 (Szeged: 2023), 170 pp. 245

Obituary
Endre Fazakas 250

Abstracts 251

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.